

**Η ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΛΑΤΡΕΙΑ
ΣΤΑ ΗΘΗ ΚΑΙ ΕΘΙΜΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ**

**ΠΡΩΤΟΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΤΖΕΡΠΟΣ
Λέκτορ Πανεπιστημίου Αθηνών**

Κείμενο από το ΣΤ' Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο
Αθήναι, 20-23 Σεπτεμβρίου 2004
Γενικό Θέμα «Χριστιανική λατρεία και ειδωλολατρία».
Τήνος

Είναι γνωστό, ότι ο όρος «λειτουργία» με τον οποίο δηλώνεται σήμερα κυρίως τό μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας, σημαίνει ἐτυμολογικά ἔργο τοῦ λαοῦ, δηλαδή, ἔργο τό ὅποιο γίνεται ἀπό τό λαό καί γιά τό λαό(1). Προφανῶς ἡ ἀπό τήν ὀρθόδοξη θεολογία υἰοθέτηση τοῦ ὅρου αὐτοῦ δέν ἐγινε τυχαῖα, ἀλλ' ἀπέβλεπε στήν ὑπογράμμιση τοῦ λαϊκοῦ χαρακτήρα, τόν ὅποιο ἀπό τή φύση της ἔχει καί πρέπει νά ἔχει γενικά ἡ ὀρθόδοξη λατρεία, ὡς συλλειτουργία κλήρου καί λαοῦ, κατά τήν λατρευτική συγκρότηση καί φανέρωση τῆς Ἐκκλησίας σ' ἓνα σῶμα(2). Ὡς ὁμοούσιο γέννημα τῆς ὀρθόδοξης λατρείας θά πρέπει νά θεωρήσουμε κατ' ἀναλογία καί τίς ἀπό τόν ἀπλό λαό ἐνασκουμένες διάφορες χριστιανικές λατρευτικές πρακτικές, οἱ ὁποῖες δέν ἐντάσσονται μὲν στήν ἐπίσημη λατρεία τῆς Ἐκκλησίας, ἀσκοῦνται ὁμως κατ' ἔθος καί κατά παράδοση καί συνιστοῦν ἓνα ἐξ ἴσου σεβάσιμο τμῆμα τῆς γενικότερης πνευματικῆς μας κληρονομιάς(3). Διότι ἀποτελοῦν τό ξεχειλίσμα τῆς λατρεύουσας λαϊκῆς ψυχῆς, πού μορφοποιεῖται σέ ἦθη καί ἔθιμα(4), ὡσάν ἐκεῖνα πού τόσο παραστατικά μᾶς περιγράφει στά διηγήματά του ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης(5) καί εἶναι αὐτά πού λίγο - πολύ ὀνομάζουμε ὀρθόδοξη λειτουργική εὐσέβεια(6).

Παράλληλα, σήμερα, χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα καί ὁ ὅρος λαϊκή λατρεία(7), μέ τόν ὅποιο νοεῖται γενικά τό σύνολο τῶν ὑπό τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ τηρουμένων τελετουργικῶν τύπων(8), καί ἡ ὁποία ὡς τμῆμα τοῦ γενικότερου λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀποτελεῖ ἀντικείμενο σπουδῆς πολλῶν σχετικῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων, κυρίως ὁμως τῆς Λαογραφίας(9). Στήν ἐπιστήμη αὐτή ἡ Ὀρθόδοξη Θεολογία θά πρέπει κατ' ἀρχήν νά εἶναι εὐγνώμων, διότι χάρις σ' αὐτήν γνωρίζουμε σήμερα πολλά βασικά στοιχεῖα τῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητας, ιδιαίτερα χρήσιμα κατά τήν ἐνάσκηση τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας. Ταυτόχρονα, ὁμως, καταγράφεται καί ἡ ἀνάγκη μιᾶς πιό συστηματικῆς θεολογικῆς διερεύνησης καί ἐρμηνείας τῶν λαογραφικῶν αὐτῶν φαινομένων, τουλάχιστον γιά νά ἀποφεύγονται ἀκρότητες, ὅπως ἡ ἀναγωγή ὅλων τῶν λαϊκῶν θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων στήν ειδωλολατρία, τήν μαγεία ἢ τήν δεισιδαιμονία(10), ἢ γενικεύσεις ὅτι ἡ Ἐκκλησία δέν κατώρθωσε σέ καμμιά περίπτωση νά ἐκχριστιανίσει οὐσιαστικά τόν κόσμον(11). Τό γεγονός δέν ἐκπλήσσει καθόλου ἄν ἀναλογισθεῖ κανεῖς, ὅτι κατά τόν προηγούμενον αἰῶνα ὀρισμένοι ἐκπρόσωποι τῆς λεγόμενης θρησκευτολογικῆς σχολῆς δυσχυρίζοντο, ὅτι τά ἱερά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ δέν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρά ἡ ὑπό χριστιανικό μανδύα συνέχιση τῶν ἀρχαίων ειδωλολατρικῶν μυστηρίων(12). Ἀλλά καί ἐντός τῶν κόλπων τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας διατυπώνεται σήμερα ἓνας ἀνάλογος προβληματισμός μέ τήν κατάδειξη συγκεκριμένων συμπτωμάτων, τά ὁποῖα χαρακτηρίζονται ὡς περιπτώσεις διολίσθησης πρὸς μιᾶ μαγική καί δεισιδαίμονα κατανόηση τῆς χριστιανικῆς λατρείας(13). Οἱ διαπιστώσεις αὐτές, σέ συνδυασμό μέ τή σύγχρονη πρόκληση τοῦ Νεοπαγανισμοῦ(14), ὑπογραμμίζουν γιά μιᾶ ἀκόμη φορά τήν σπουδαιότητα τοῦ γενικότερου θέματος τῆς σχέσεως χριστιανικῆς λατρείας καί ειδωλολατρίας. Προσδιορίζουν δέ καί τήν εἰδική στοχοθεσία τῆς μελέτης αὐτῆς, ἡ ὁποία καλεῖται οὐσιαστικά νά ἀπαντήσῃ στά ἐξῆς δύο βασικά ἐρωτήματα: α) πῶς καί σέ ποῖο βαθμό ἡ ἐκκλησιαστική λατρεία συνετέλεσε διαχρονικά στήν διαμόρφωση τῶν διαφόρων ἠθῶν καί ἐθίμων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ· καί β) ποιά σημασία ἔχουν αὐτά τά παραδοσιακά ἦθη καί ἔθιμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ γιά τήν πνευματική ζωή τῆς Ὀρθόδοξης Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας μας σήμερα.

1. Κατ' ἀρχήν θά πρέπει νά τονισθεῖ ὅτι ὑπάρχει μιᾶ θεμελιακή διαφορά μεταξύ τῆς χριστιανικῆς ἀντιλήψεως περί λατρείας γενικά καί οἰασδήποτε ἄλλης ἐννοιολογικῆς προσεγγίσεως τοῦ πανθρησκειακοῦ αὐτοῦ φαινομένου. Ἐπ' αὐτοῦ εἶναι ιδιαίτερα ἐνδεικτική ἡ ἱστορική διαπίστωση, ὅτι τό μήνυμα τοῦ χριστιανικοῦ εὐαγγελίου οὐδέποτε κηρύχθηκε ὡς μιᾶ σώζουσα λατρεία, ἀλλά πάντοτε ὡς μιᾶ σώζουσα πίστη(15). Ἦδη στό κήρυγμα τῶν προφητῶν τῆς Π. Διαθήκης καί σέ ἀντίθεση μέ τίς μνημονευόμενες ἀπ' αὐτήν διάφορες μορφές ειδωλολατρίας, ὅπως ἡ μαγεία καί ὁ λειτουργικός συγκρητισμός, ὑπογραμμίζεται ἡ ὑπαρξη τοῦ ἑνός καί μοναδικοῦ Θεοῦ, στόν ὅποιο ὁ πιστός λάτρης ἀνάγεται μόνο μέ τήν δικαιοσύνη, τήν ἀγάπη καί τήν ἀγιότητα(16). Τόν πνευματικό αὐτό χαρακτήρα τῆς λατρείας τονίζει ιδιαίτερα ἡ Κ. Διαθήκη

μέ την προβολή τῆς μοναδικότητας τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, στό πρόσωπο τοῦ ὁποίου ἔχει τήν τελική ἀναφορά της διά τῆς Ἐκκλησίας ἡ χριστιανική λατρεία (Ἐφ. 1, 3-14. 2, 18-22). Διότι οὐκ ἔστιν ἐν ἄλλῳ οὐδενί ἡ σωτηρία· οὐδέ γάρ ὄνομα ἔστιν ἕτερον ὑπό τόν οὐρανόν τό δεδομένον ἐν ἀνθρώποις ἐν ᾧ δεῖ σωθῆναι ἡμᾶς(Πράξ. 4,12). Ἐπομένως ἡ χριστιανική λατρεία δέν μπορεῖ ποτέ νά αὐτονομηθεῖ ὡς θεσμός, ἀλλά νομιμοποιεῖται μόνο στό μέτρο πού ἐκφράζει τό δόγμα καί τό ἦθος τῆς Ἐκκλησίας.

Στά πλαίσια, λοιπόν, τῆς ἐν Χριστῷ θείας ἐνανθρωπήσεως καί πρὸς ἀποφυγή κάθε εἶδους λειτουργικοῦ μονοφυσιτισμοῦ, καταφάσκειται μαζί μέ τήν πνευματικότητα καί ἡ διαμέσου ὑλικῶν συμβόλων καί τελετουργικῶν τύπων αἰσθητοποίηση τῆς λατρείας, ὡς συγκατάβαση καί ἔκφραση τῆς ἀγάπης τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τόν ἀπό σῶμα καί ψυχή ἀποτελούμενο ἄνθρωπο. Ἀλλά καί πάλιν τονίζεται ὁ ἀναγωγικός χαρακτήρας τῆς χριστιανικῆς λατρείας, ὡς λατρείας λογικῆς(Ρωμ. 12,1), πού προσφέρεται ἐν Πνεύματι καί ἀληθείᾳ (Ἰωάν.4,24) καί διαμέσου τῆς ὁποίας ὁ ὑλικός κόσμος μεταμορφώνεται ἐν Χριστῷ σ' ἕναν παγκόσμιο ναό φανέρωσης τῆς δόξας τοῦ δημιουργοῦ Θεοῦ. Ὁ φόβος ἐκπτώσεως ἀπ' αὐτόν ἀκριβῶς τόν πνευματικό χαρακτήρα τῆς χριστιανικῆς λατρείας σέ κάθε εἶδους εἰδωλοποίηση τῶν στοιχείων τοῦ ὑποταγμένου στήν ἁμαρτία φθαρτοῦ τούτου κόσμου εἶναι καί ὁ βασικός λόγος, ὁ ὁποῖος ἐξηγεῖ τόν ὡς ἕνα μεγάλο βαθμό ἀπόκοσμο χαρακτήρα, πού ἐμφάνιζε ἡ χριστιανική λατρεία κατά τούς τρεῖς πρώτους αἰῶνες(17).

2. Ἀπό τόν 4ο αἰ., ὅμως, καί ἐξῆς, μετά τήν κατάπαυση τῶν διωγμῶν καί τήν καθιέρωση τῆς ἀνεξιθρησκείας, ἡ ὁποία στήν πράξη σήμαινε ἐλεύθερη τέλεση τῆς χριστιανικῆς λατρείας, δημιουργήθηκε μιά ἐντελῶς καινούργια ποιμαντική κατάσταση στό χωρο τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἔμελε νά ἐπηρεάσει καθοριστικά καί τήν περαιτέρω ἐξέλιξη τῆς λειτουργικῆς τῆς ζωῆς. Ἀναφερόμαστε ιδιαίτερα στό μεγάλο θέμα τῆς μεταστροφῆς καί τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν ἐθνικῶν, τῶν ὁποίων ἡ μαζική πλέον προσέλευση στήν Ἐκκλησία δημιουργοῦσε πρόβλημα ἐκχριστιανισμοῦ τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας μέ τήν ὀργανωμένη της μορφή, τά ἦθη καί ἔθιμα καί τό πῖο σπουδαῖο, τή θρησκευτική της ψυχολογία. Μέ βάση δέ τό γεγονός, ὅτι στόν προχριστιανικό κόσμο θρησκεία καί λατρεία ἦταν ἔννοιες σχεδόν ταυτόσημες, ὥστε ἡ εἰδωλολατρία ν' ἀποτελεῖ οὐσιαστικά ἕνα σύστημα λατρειῶν, ἐκεῖνο πού ἀναπόφευκτα προσεῖλκυσε ιδιαίτερα τήν προσοχή τῶν λαϊκῶν μαζῶν κατά τήν ἔνταξή τους στή Ἐκκλησία ἦταν ἡ λατρεία της(18). Κατά τήν διαδικασία δ' αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς λειτουργικῆς μεταστροφῆς τῶν ἐξ ἐθνῶν χριστιανῶν ἐστιάζεται καί ἡ οὐσία τοῦ προβλήματος, πού μᾶς ἀπασχολεῖ στή μελέτη αὐτή.

Εἶναι, δηλαδή, γνωστό ὅτι τό μεγαλύτερο πνευματικό ἐμπόδιο, πού συνάντησε ἡ ἱεραποστολή τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας κατά τόν ἐκχριστιανισμό τοῦ τότε ἐλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, δέν ἦταν τόσο ἡ πίστη στούς μεγάλους καί ἐπώνυμους θεούς, ὅσο στήν ὑπαρξη ἀπειράριθμων μικρῶν θεῶν-δαϊμόνων, πού συνδέονταν μέ μιά λιγότερο ἢ περισσότερο ἐξελιγμένη πρωτόγονη λατρεία τῆς φύσης(19). Πρόκειται γιά μιά μορφή λαϊκῆς θρησκευτικότητας, πού παρότι δέν ἀνῆκε στίς ἀνώτερες μορφές τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας, ἦταν αὐτή πού παρουσίασε τήν μεγαλύτερη ἀνθεκτικότητα, διότι συνδέονταν πολλαπλῶς μέ τή γῆ, ἀπό τήν καλλιέργεια τῆς ὁποίας καί ζοῦσαν κυρίως οἱ στήν πλειονότητά τους ἀγροτικοί πληθυσμοί τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Γιαντό καί εὐστοχα παρατηρήθηκε ὅτι ὁ ἀγώνας τῆς Ἐκκλησίας ἐναντίον τῆς εἰδωλολατρίας γνώρισε μιά ξεχωριστή ἔνταση, ὅταν ἡ Ἐκκλησία συγκρούστηκε μέ τό «χωριό», δηλαδή, τό στρῶμα ἐκεῖνο τοῦ πληθυσμοῦ, γιά τό ὁποῖο ἡ εἰδωλολατρική λατρεία ἀποτελοῦσε ἕνα ὀργανικό μέρος τῆς σχέσης τῶν ἀνθρώπων μέ τή φύση. Τήν πῖο δέ εὐγλωττη ἐπ' αὐτοῦ μαρτυρία μᾶς παρέχει τό φαινόμενο τῆς διπλῆς πίστεως, πού ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει ὡς σήμερα ἀνάμεσα σ' ὄλους σχεδόν τούς λαούς τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ (20). Καί αὐτό ἦταν ὡς ἕνα σημεῖο φυσικό. Διότι μαζί μέ τήν ἀπάρνηση μιᾶς αἰωνόβιας θρησκείας, ὅπως ἦταν ἡ εἰδωλολατρία, ὁ πολὺς λαός ἐκαλεῖτο νά ἐγκαταλείπει ταυτόχρονα κι ἕνα πλῆθος λαϊκῶν συνηθειῶν, πού ἐξακολουθοῦσαν καί μετά τήν μεταστροφή του τό χριστιανικό εὐαγγέλιο, νά τόν συγκινοῦν(21). Διότι συνδέθηκαν μακράκινα μέ τά σπουδαιότερα γεγονότα τῆς καθημερινῆς του ζωῆς, ὅπως εἶναι ἡ γέννηση, ὁ γάμος, ἡ υγεία, οἱ χαρές καί οἱ λύπες τῆς ζωῆς, ἡ γονιμότητα τῆς γῆς, ἡ ἐναλλαγή τῶν ἐποχῶν καί γενικά τό μυστήριο τοῦ χρόνου, ὁ θάνατος καί ἡ μετά θάνατον ἐπιβίωση. Πολλά δέ ἀπ' αὐτά ὑπαγορεύονταν ἀπό τούς κοινούς γιά ὄλους τούς ἀνθρώπους νόμους τῆς φύσεως καί μπορούσαν, εἴτε αὐτούσια, εἴτε ἀνανοηματοδοτούμενα χριστιανικά, νά ἐνσωματωθοῦν εὐκόλα στήν προοδευτική δημιουργούμενη χριστιανική λαϊκή παράδοση. Πρὸς τήν δημιουργία αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς νέας παράδοσης ἐπικεντρώθηκε στό ἐξῆς ἡ ὅλη ἱεραποστολική προσπάθεια τῆς Ἐκκλησίας(22), μέ ιδιαίτερη, ὅμως, ἔμφαση στήν ἀποκάθαρση τοῦ βίου τῶν χριστιανῶν, ἀπό οἰοδήποτε θύραθεν στοιχείο ἐρχόταν σέ εὐθεῖα ἀντίθεση μ' αὐτό καθαυτό τό δόγμα καί τό ἦθος τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

3. Σήμερα ἔχουμε, εὐτυχῶς, μιά λίγο-πολύ ὀλοκληρωμένη εικόνα γιά τά λαϊκά λατρευτικά ἔθιμα τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, πού τήν ὀφείλουμε, ὅπως ἦδη ἐλέχθη, στήν μεγάλη ἀνάπτυξη πού γνώρισαν οἱ

λαογραφικές σπουδές στην πατρίδα μας τά τελευταία χρόνια. Παρά δέ τις παρατηρούμενες μεταξύ τῶν λαογράφων διαφορές σχετικά μέ τόν τρόπο ἐρμηνείας τους, κοινή εἶναι ἡ διαπίστωση, ὅτι ἡ ἐπίσημη λατρεία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας μας βρίσκεται στό ἐπίκεντρο τῆς νεοελληνικῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητας, καί καλύπτει σέ ἐντυπωσιακό βαθμό ὅλες τίς ἐπιμέρους πτυχές τῆς ἰδιωτικῆς καί δημόσιας ζωῆς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἀρκεῖ πρός τοῦτο νά θυμηθεῖ κανεῖς τόν μαζικό τρόπο μέ τόν ὁποῖο οἱ νεοέλληνες συμμετέχουν σήμερα στίς μεγάλες ἐτήσιες χριστιανικές γιορτές, ὅπως εἶναι τό Πάσχα, τά Χριστούγεννα, τά Φῶτα, οἱ ἄλλες μεγάλες δεσποτικές καί θεομητορικές ἐορτές, οἱ πανηγύρεις τῶν ναῶν, ὁ καθαγιασμός τῶν μεγάλων στιγμῶν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου -γέννηση, γάμος, θάνατος- μέ τίς ἀντίστοιχες λειτουργικές ἀκολουθίες τοῦ Βαπτίσματος, τοῦ Γάμου καί τῆς Κηδείας, ἢ τό πλῆθος τῶν παλαιῶν καί νέων περιστατικῶν εὐχῶν, μέ τίς ὁποῖες ἡ Ἐκκλησία ἀγιάζει τά καθημερινά ἔργα τῶν ἀνθρώπων.

Ἐπιπλέον ὅλες αὐτές οἱ ἐκκλησιαστικές λειτουργικές ἀκολουθίες πλαισιώνονται μ' ἕνα ἀκόμη πλῆθος παραλειπτικῶν τελετουργικῶν στοιχείων καί ἐθίμων, τά ὁποῖα ἀπό ἄποψη πνευματικῆς εἶναι ὁμόλογα καί ὁμοούσια πρός ὅσα ἄλλα ἔχουν ἤδη ἐνσωματωθεῖ ὡς δομικά στοιχεῖα στίς διάφορες λειτουργικές ἀκολουθίες(23), τίς ὁποῖες καί γειώνουν σέ αὐθόρμητα λαϊκά βιώματα. Διότι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, ὁ ἀνθρώπος εἶναι ἀπό τή φύση του γεωχαρής(24). Γιαντό καί ὁποιαδήποτε εἰδολογική προσομοίωση τῶν στοιχείων αὐτῶν πρός ἀντίστοιχα προχριστιανικά ἢ ἐξωχριστιανικά, δέν πρέπει νά μᾶς ὀδηγεῖ πρός ἄχρωμες θρησκευολογίζουσες καί κοινωνιολογίζουσες συγχύσεις, διότι αὐτό πού βαραίνει ἰδιαίτερα στήν περίπτωση αὐτή εἶναι ἡ διαφορετικότητα τοῦ δόγματος καί τοῦ ἡθους πού ἐκφράζουν(25). Ὅπως γράφει ὁ ἅγιος Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος «οὐκ ἐν σχήμασιν καί τύποις ἐξωτέροις ἢ ἀλλοιώσεσι τῶν χριστιανῶν ὑπάρχει, ὡς οἱ πολλοί ἐν τούτῳ οἴονται εἶναι τήν διαφοράν καί διάκρισιν μεταξύ κόσμου καί αὐτῶν, ἐν σχήματι καί τύποις... ἐν γάρ τῇ τοῦ νοός ἀνακαινώσει καί τῇ τῶν λογισμῶν εἰρήνῃ καί τῇ τοῦ Κυρίου ἀγάπῃ καί οὐρανίῳ ἔρωτι ἡ καινή κτίσις τῶν χριστιανῶν πάντων ἀνθρώπων τοῦ κόσμου διαφέρει· διό καί ἡ ἔλευσις τοῦ Κυρίου γέγονεν»(26).

Ἀπό τόν ἐκτενῆ κατάλογο τῶν ἐθίμων αὐτῶν, πού ποικίλουν κατά τόπους καί ἐποχές καί ἀπαιτεῖ τό καθένα εἰδική διαπραγμάτευση, ἀναφέρουμε ἐδῶ τά σπουδαιότερα ἀπ' αὐτά, ὅπως εἶναι οἱ ἐορταστικοί ἀγ(υ)ερμοί μέ τά παιδικά κάλαντα τῶν Χριστουγέννων-Πρωτοχρονιάς καί τά λαζαρίσματα τοῦ Σαββάτου τοῦ Λαζάρου, τό χριστουγεννιάτικο δένδρο καί ἡ φάτνη, ὁ ἀγιασμός τῶν ὑδάτων τά Θεοφάνεια μέ τήν πανηγυρική κατάδυση τοῦ τιμίου σταυροῦ σέ θάλασσες καί ποταμούς(27), ἡ πάνδημη συμμετοχή στόν ἐπιτάφιο καί τήν πολύκροτη καί πολύφωτη νύχτα τῆς Ἀναστάσεως, τά κόκκινα αὐγά καί ὁ ὀβελίας τοῦ Πάσχα(28), τά πανηγυρικά κόλυβα, τά ὑψώματα τοῦ ἄρτου καί οἱ τελετουργικές συνεστιάσεις στίς μνήμες τῶν ἁγίων, τό μοῖρασμα τῶν εὐλογημένων λουλουδιῶν στίς ἐορτές τοῦ Σταυροῦ, τό χριστιανικό περιεχόμενο πολλῶν δημοτικῶν ἀσμάτων(29) καί λαϊκῶν ἐκφράσεων(30) καί πολλά ἄλλα(31). Μεταξύ ὅλων αὐτῶν μιά ξεχωριστή θέση κατέχουν ἀναμφισβήτητα οἱ ἀναριθμητοί προσκυνηματικοί ναοί τῆς Παναγίας(32) καί οἱ πολυώνυμες θαυματουργές τῆς εἰκόνες(33), διαμέσου τῶν ὁποίων ἡ λαϊκή εὐσέβεια ἀποδέχεται τόν κορυφαῖο μεσιτικό τῆς ρόλο, «ὄχι δίκην μαγικῆς καί ἄλογης συμπεριφορᾶς, ἀλλά γιατί ἀναγνωρίζει στό πρόσωπό της «τό ἱερόν θησαύρισμα τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ», «τήν τό γένος τῶν ἀνθρώπων ρυσαμένην προγονικῆς ἀποφάσεως»(34).

4. Ὑπάρχει, ὡστόσο, καί μιά ἄλλη κατηγορία λαϊκῶν λατρευτικῶν ἐθίμων, τά ὁποῖα σχετίζονται μέν κατά κάποιον ἐξωτερικό τρόπο μέ τήν λειτουργική ζωή τῆς Ἐκκλησίας, πρόκειται ὅμως οὐσιαστικά γιά μαγικοῦ τύπου(35) τελετές καί ἀντιλήψεις, ἢ δεισιδαίμονες συμπεριφορές καί προλήψεις, πού πόρρω ἀπέχουν ἀπό τήν ἀληθινή πίστη καί τό αὐθεντικό λειτουργικό ἦθος τῆς Ἐκκλησίας.

Ἦδη κατά τήν χριστιανική ἀρχαιότητα καί κάτω ἀπό εἰδωλολατρική ἐπίδραση, εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἡ ἀντίληψη, ὅτι τά ἱερά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας μποροῦν νά δράσουν καί χωρίς τήν πίστη τοῦ μετέχοντος σ' αὐτά. Γιαντό καί παρατηροῦντο περιπτώσεις μετάδοσης τοῦ ἁγίου Βαπτίσματος καί τῆς Θείας Εὐχαριστίας σέ ἤδη τεθνεῶτες(36), καθάπερ ἐπί σκηνῆς παίζοντες, ὅπως παρατηρεῖ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος(37). Καταχρηστική μετάδοση ἱερῶν μυστηρίων στους νεκρούς παρατηρεῖται καί κατά τήν μετέπειτα περίοδο μέ τήν τοποθέτηση γραπτῆς συγχωρητικῆς εὐχῆς τοῦ πνευματικοῦ στά νεκρολεῖψανο αὐτῶν πού δέν πρόλαβαν νά ἐξομολογηθοῦν πρό τοῦ θανάτου(38), ἢ τήν τέλεση τοῦ ἁγίου Εὐχελαίου ὡς ἀναπληρώματος τῆς πρό τοῦ θανάτου μετάνοιας σέ περιπτώσεις ψυχорραγούντων ἢ καί ἤδη θανόντων. Τήν πιό ἀκραία ἐξέλιξη τῆς κατάχρησης αὐτῆς ἀποτελεῖ ἡ κατά τόν 14ο αἰ. ἐμφάνιση σέ ὀρισμένα χειρόγραφα Εὐχολόγια καί εἰδικῆς ἀκολουθίας Νεκρωσίμου Εὐχελαίου, μέ προφανῆ τελετουργικά στοιχεῖα ὁμοιοπαθητικῆς μαγειρίας(39) γιά τήν μετά θάνατο ἄφεση ἀμαρτιῶν ἀμετανοήτως θανόντων, ἢ ὁποῖα εὐτυχῶς διεγράφη ἀπό τήν λειτουργική πράξη τῆς Ἐκκλησίας, μόλις ἔγινε εὐρύτερα γνωστή με τήν συμπερίληψή της στήν πρώτη ἔκδοση τοῦ ἐντυπου Εὐχολογίου τό 1526(40).

Ἐκτός τῶν ἀνωτέρω, κατά τό παρελθόν παρατηρήθηκαν καί πολλές ἄλλες περιπτώσεις ἀναμείξεως χριστιανικῶν καί εἰδωλολατρικῶν λατρευτικῶν στοιχείων, οἱ ὁποῖες, δυστυχῶς, παρά τήν ἄνοδο τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τοῦ λαοῦ καί τήν ὑπό τῆς Ἐκκλησίας καταβληθεῖσα κατηχητική προσπάθεια, παραμένουν ὡς σήμερα ἀνεξάλειπτες. Ὅπως λέγει χαρακτηριστικά ὁ ἅγιος Νικλοδημος ὁ Ἀγιορείτης «Ἀπό ἄλλην, ἀδελφοί μου, ἀφορμήν δέν ἐστερεώθη ἡ ἀμαρτία καί αὐξήσεν εἰς τόν κόσμον, πάρεξ ἀπό τάς κακάς συνηθείας τῶν μωρῶν καί διεφθαρμένων ἀνθρώπων, ἀπό τάς ἀλόγους προλήψεις μερικῶν ἀνοήτων, καί ἀπό παρανόμους καί ἀσυλλογίστους παραδόσεις, τάς ὁποίας ἐφεύρηκαν μέν οἱ παλιοί ἄνθρωποι, τάς ἠκολούθησαν δέ ὡς τυφλοί καί τάς ἐφύλαξαν οἱ μεταγενέστεροι... Ἐκ τούτου δέ τί ἠκουλούθησε; Τό νά νομίζουσιν οἱ ταλαίπωροι ἄνθρωποι τό ἄνομον νόμιμον, τό ἀνεύλογον εὐλογον, τό ἄπρεπον πρέπον, τό βλαβερόν ὠφέλιμον»(41). Ἀντιπροσωπευτικά μνημονεύομε ἐδῶ τρεῖς μόνο ἀπ' αὐτές τις περιπτώσεις, πού παρουσιάζουν τή μεγαλύτερη μεταξύ τοῦ λαοῦ διάδοση καί τίς συναντᾶμε καθημερινά στή λειτουργικοποιμαντική μας διακονία.

Ἡ πρώτη περίπτωση εἶναι τά λεγόμενα φυλακτά(42), ἤτοι, ὀρισμένα μαναδυναμοῦχα ἀντικείμενα(43), τά ὁποῖα χρησιμοποιοῦν πολλοί ἄνθρωποι ὄλων τῶν ἐποχῶν, ἀνεξαρτήτως πολιτισμοῦ καί θρησκείας, πρὸς ἀποτροπή οἰουδήποτε κακοῦ(44). Γιά τόν μαγικό χαρακτήρα τῆς χρήσεως αὐτῶν, πού καταδικάζεται αὐστηρά ἀπό τοὺς ἅγιους πατέρες καί τοὺς ἱερούς κανόνες(45), εἶναι ἐνδεικτικά τόσο τά ὑλικά πού συνήθως ἐπιλέγονται κατά τήν κατασκευή τους(46), ὅπως κόκκαλο νυχτερίδας ἢ φιδοπουκάμισο, ἀπήγανος, σκόρδο ἢ κρεμμύδα, κόκκινη κλωστή, πέταλο ἀλόγου, μαγνητες, γαλάζιες χάντρες, μαγικές ἐπιγραφές κ.λπ., ὅσο καί τό χερικό, δηλαδή, ἡ ἰδιαίτερη μαγική δύναμη τοῦ κατασκευαστῆ τους. Παράλληλα ὑπάρχουν καί τά καθαρὰ χριστιανικά φυλακτά, τά ὁποῖα οἱ πιστοὶ λαμβάνουν ὡς εὐλογία ἀπό τήν ἴδια τήν Ἐκκλησία, καί τά ὁποῖα δέν ἔχουν καμμιά οὐσιαστική σχέση μέ τά ἀντίστοιχα εἰδωλολατρικά. Ἄλλ' εἴτε ἀπό τή φύση, εἴτε ἀπό τή χρήση τους αἰσθητοποιοῦν τήν προστατευτική παρουσία τοῦ Θεοῦ στή ζωή μας, ὅπως π.χ. ὁ σταυρός τοῦ Κυρίου, τά ἱερά λείψανα, οἱ ἱερές εἰκόνες καί τά ἱερά ἐνδύματα, τό ὕδωρ τοῦ Βαπτίσματος, τοῦ Μικροῦ καί Μεγάλου Ἀγιασμοῦ καί τῶν ἱερῶν ἁγιασμάτων, τά ἄνθη τοῦ Σταυροῦ καί τοῦ ἐπιταφίου, τά δαφνόκλαδα τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων, τό θυμίαμα τοῦ Ἐξαίρετος τῆς Παναγίας... καί πολλά ἄλλα(47).

Δυστυχῶς, ὁμως, δέν ἀπολείπει καί ἐδῶ ἡ ἐπιστροφή ἐπί τά ἀσθενῆ καί πτωχά στοιχεῖα (Γαλ. 4,9) εἴτε μέ τήν κατασκευή φυλακτῶν μέ ἀνάμεικτο χριστιανικό καί εἰδωλολατρικό περιεχόμενο(48), εἴτε μέ τήν ἀπό ὀρισμένους χριστιανούς κατανόηση καί χρήση γενικά τῶν ἱερῶν ἀντικειμένων τῆς πίστεως μέ μαγική καί δεισιδαίμονα σημασία. Αναφέρουμε ἐπ' αὐτοῦ δύο ἐνδεικτικά παραδείγματα: Πρῶτο τήν ἀπό Νομοκάνονα τοῦ 18/19ου αἰ. μαρτυρούμενη ἀκραία περίπτωση τῆς ἀνάμειξης τῆς θείας κοινωνίας μέ νερό, ὥστε νά κολυμβοῦν σ' αὐτό οἱ γυναῖκες γιά νά τίς ἀγαποῦν οἱ ἄνδρες τους(49); καί δεύτερο τήν ἀπό μαγική συνταγή συνιστώμενη χρήση τοῦ ἀντιμηνσίου γιά τήν λύση ἢ τό δέσιμο «τῶν κόμπων», δηλαδή, τόν θετικό ἢ ἀρνητικό ἐπηρεασμό τοῦ θύματος σέ κάποιο τομέα τῆς ζωῆς του(50). Ἔτσι δίδονται πράγματι τά ἅγια τοῖς κυσίν, τίθενται οἱ μαργαρίτες ἔμπροσθεν τῶν χοίρων (Ματθ. 7,6) καί ἐπιβεβαιώνεται γιά μιά ἀκόμη φορά τό φαινόμενο τῆς διπλῆς πίστεως, γιά τά ὁποῖο μιλήσαμε προηγουμένως. Ἀλλά τίς κοινωνία φωτί πρὸς σκότος; τίς δέ συμφώνησις Χριστοῦ πρὸς Βελίαλ; ἢ τίς μερίς πιστῶ μετά ἀπίστου; τίς δε συγκατάθεσις ναῶ Θεοῦ μετά εἰδώλων; (Β' Κορ. 6,14-16. Πρβλ. Ματθ. 6, 24).

Κατά δεύτερο λόγο αὐτός ὁ ἐπαμφοτερισμός ὀρισμένων χριστιανῶν μεταξύ Θεοῦ καί Σατανᾶ φαίνεται καί στό θέμα τῆς ἀνάμειξης τῶν λεγομένων μαγικῶν ἐπωδῶν μέ διάφορα ἀγιόλογα τῆς Ἐκκλησίας μας, ὅπως βιβλικούς στίχους, εὐχές καί ὕμνους, πού ἀποτελεῖ ἓνα ἐπιπλέον τέχνασμα τοῦ Σατανᾶ γιά τήν ἐξαπάτηση τῶν ἀφελῶν καί τήν διευκόλυνση τοῦ ψυχοφθόρου ἔργου του (Β' Κορ. 11,14). Ἀ Ἰωάν. 8,1) (51). Νά διευκρινίσουμε ἐδῶ, ὅτι ἐπωδές ὀνομάζονται οἱ λαϊκοὶ ἐκεῖνοι μαγικοὶ λόγοι, πολλές φορές ἀσυνάρτητοι, ἀκατανόητοι ἢ καί ξενόγλωσσοι, μέ τοὺς ὁποίους οἱ γητευτές ἀποσκοποῦν στή θεραπεία τῶν ἀσθενειῶν πού προκαλοῦν τά πονηρά πνεύματα(52). Ἐπειδὴ δέ οἱ τελετουργικές αὐτές πρακτικές ἀνεκαθεν καταδικάζονται ἀπό τήν Ἐκκλησία ὡς εἰδωλολατρία καί ἀποστασία γι' αὐτό καί τίς ἐπένδυναν μέ κάποιο χριστιανικό ἔνδυμα, γιά νά γίνονται εὐκολότερα ἀποδεκτές καί ἀπό τοὺς χριστιανούς(53). Πρὸς τοῦτο χρησιμοποιοῦσαν καί ἄλλους τρόπους, ὅπως αὐτόν πού συνιστοῦσε μιά γητευτρία γιά τήν θεραπεία ἑνός παιδιοῦ: Γιά νά πιάσουν τά ζόρκια τῆς ἔπρεπε νά τελεσθοῦν ἐπὶ τέσσερες συνεχόμενες ἐβδομάδες τέσσερες ἁγιασμοὶ ἡμέρα Πέμπτη καί τέσσερες λειτουργίες ἡμέρα Σάββατο. Ἡ χρήση ὁμοιοπαθητικῆς μαγείας εἶναι ἐδῶ προφανής. Οἱ ἁγιασμοὶ πρέπει νά τελεθοῦν ἡμέρα «Πέφτη», ὅπως τήν ὀνομάζει ὁ λαός, γιά νά πέσει τό κακό, καί οἱ λειτουργίες ἡμέρα Σάββατο, ὥστε μαζί μέ τό τελείωμα τῆς ἐβδομάδας νά τελειώσῃ καί τό κακό. Ἐπιβάλλεται δέ οἱ λειτουργίες νά εἶναι τοῦ Μ. Βασιλείου γιά νά ἀκουσθεῖ ἡ λέξη «μεγάλο», ὥστε νά εἶναι μεγαλύτερη καί ἡ ἀποτελεσματικότητα τῆς προτεινόμενης μαγικῆς θεραπείας(54).

Δυστυχώς από όρισμένους λαογράφους διατυπώθηκε ή γνώμη ότι οι μαγικές αυτές έπωδες παρεισήλθαν τελικά και στό χώρο τής Έκκλησίας μέ τήν μορφή τών έξορκιστικών εύχών, οι όποιες διαβάζονται ως σήμερα στους κατηχουμένους και γενικά στους όχλουμένους υπό πνευμάτων άκαθάρτων(55). Προς στήριξη δέ τής αντίληψης αυτής έπικαλούνται ως έπιχείρημα τήν ύπαρξη στην άρχαία Έκκλησία ειδικής τάξεως έξορκιστών, οι όποιοι μέ τήν δύναμη τών έπωδών εξέβαλλαν από τούς ανθρώπους τά δαιμόνια και έθεράπευαν τούς άσθενείς.Και σ' ό,τι μέν άφορᾷ τήν τάξη τών έξορκιστών τής άρχαίας Έκκλησίας ή άπάντηση είναι, ότι αυτοί άποτελοῦσαν άρχικά μία ομάδα χαρισματούχων λειτουργών τής Έκκλησίας, οι όποιοι στή συνέχεια αντικαταστάθηκαν από τούς περιβεβλημένους μέ τήν χάρη τής χριστιανικής ιερωσύνης κληρικούς και ᾗρα δέν έχουν καμμιά ούσιαστική σχέση μέ τούς ειδωλολάτρες έπαοιδούς. Σ'ό,τι δέ άφορᾷ καθ' έαυτές τίς έξορκιστικές εύχές, αυτές είναι τόσο χριστοκεντρικές, όσο και όλες οι άλλες προσευχές τής Έκκλησίας, ή όποία και γνωρίζει νά διδάσκει τούς πιστούς της πῶς και τί δεί προσεύχασθαι(Ματθ. 6,5-13) κατά περίπτωση.Τό μόνο ούσιαστικό θεολογικό πρόβλημα πού έπισημαίνεται στή συνάφεια αυτή είναι ή παρατηρούμενη σήμερα τάση μιᾶς καθ' υπέρβαση τής ιερατικής χάριτος δημιουργία «ειδικευμένων έξορκιστών ιερέων», ή όποία σέ συνδυασμό μέ τήν αυτονόμηση τής έξορκιστικής δραστηριότητας τής Έκκλησίας από τή Θεία Εύχαριστία(56), προσδίδει σ' αυτήν έναν «πανθηρσκειακό χαρακτήρα» σέ βάρος τής μοναδικότητας τήν όποία από τή φύση της έχει ή έν τῷ όνόματι τοῦ Χριστοῦ λύση τών ἔργων τοῦ διαβόλου (57).

Μία τρίτη τέλος περίπτωση είναι ό τρόπος έορτασμοῦ τών χριστιανικῶν έορτῶν, κατά τίς όποιες παρατηρεῖται διολίσθηση πολλῶν χριστιανῶν προς συμπεριφορές άνάλογες προς αυτές μέ τίς όποιες οι έθνικοί τιμοῦσαν τίς δικές τους έορτές(58).Είναι αυτό άκριβῶς πού έννοεῖ ό άγιος Γρηγόριος ό Θεολόγος, όταν λέγει, ότι πρέπει νά τιμοῦμε τίς χριστιανικές έορτές «μή πανηγυρικῶς, αλλά θεϊκῶς, μή κοσμικῶς, άλλ' υπεркоσμικῶς»(59). Ό έν λόγω έκφυλισμός έννοεῖται ιδιαίτερα στίς περιπτώσεις εκείνες κατά τίς όποιες οι εκκλησιαστικές έορτές αντικατέστησαν παλαιότερες έθνικές έορτές, πού έτελοῦντο τήν ίδια έποχή, όπως π.χ. ή έορτή τών Χριστουγένων(25 Δεκεμβρίου) τήν έθνική έορτή τοῦ άνικητοῦ ήλιου (χειμερινό ήλιοστάσιο) (60), ή ή μνήμη τοῦ προφήτου Ἡλία και ή προς τιμή του άνέγερση έξωκκλησιῶν στίς κορυφές τών βουνῶν τήν έορτή τοῦ ήλιακοῦ και ύετίου Διός, ό όποιος και αυτός λατρευόταν στίς κορυφές τών βουνῶν(61).Έτσι έπιβιώνουν ως σήμερα προχριστιανικά ἦθη και έθιμα, πού όχι μόνο δέν έχουν καμμιά σχέση προς τήν έκάστοτε άγόμενη εκκλησιαστική έορτή, άλλ' ένίστε ἔρχονται και σέ πλήρη αντίθεση μέ τό χριστιανικό ἦθος. Αντιπροσωπευτικό έδῶ παράδειγμα άποτελοῦν οι κατά τήν περίοδο τών Απόκρεω και γενικά τοῦ κατανυκτικοῦ Τριωδίου καρναβαλικές έκδηλώσεις, μέ τίς μεταμφιέσεις, τήν βωμολοχία και τίς άλλες άνηθικότητες, πού άποτελοῦν κατάλοιπο τών κατά τήν περίοδο τής άνοιξέως έορταζομένων έθνικῶν έορτῶν τών Βοτῶν και Βουρμαλίων και καταδικάζονται άυστηρά από τόν ξβ' κανόνα τής έν Τρούλλῳ Συνόδου (691) (62).

Έναν άνάλογο ειδωλολατρικό χαρακτήρα είχαν άνέκαθεν και οι διάφορες έορταστικές έκδηλώσεις πυρολατρίας μέ τήν καταδίκη τών όποίων άσχολήθηκε επίσης ή προαναφερθεῖσα Σύνοδος(63) και οι όποιες έπιβιώνουν ως σήμερα μέ τά περίφημα άναστενάρια και τίς φωτιές πού άνάβονται κατά τήν έορτή τοῦ Γενεθλίου τοῦ τιμίου Προδρόμου(24 Ἰουνίου). Και τά μέν άναστενάρια (64) άποτελοῦν σήμερα έθιμο, πού τελεῖται τήν ήμέρα τής έορτῆς τών άγίων Κωνσταντίνου και Ἐλένης από κλειστό κύκλο μυημένων και σέ όρισμένες μόνο περιοχές τής Μακεδονίας, όπου και μεταφυτεύτηκε από τούς πρόσφυγες τής ανατολικῆς Θράκης μετά τό 1923. Έκτός δέ τής πυροβασίας, πού είναι γενικώτρο θρησκευολογικο φαινόμενο,τό έθιμο αυτό περιέχει και άλλα άνάμεικτα ειδωλολατρικά και χριστιανικά λατρευτικά στοιχεία, όπως λιτανεία εικόνων, έκστασιακό χορό, θυσία ταύρου κ.άλ. Τό δέ τελετουργικό άναμμα τών φωτιῶν κατά τήν έορτή τοῦ γενεθλίου τοῦ Προδρόμου μέ τούς διασκελισμούς και τά υπεράλματα πάνω από τίς φλόγες τους είναι πολύ γενικώτερο έθιμο, πού άπαντᾷται σέ όλα τά μέρη τής Ελλάδος και προφανῶς έχει τήν καταγωγή του στίς παμπάλαιες συνήθειες τών άγροτικῶν πληθυσμῶν νά καῖνε αυτή τήν περίοδο τά ξερά χόρτα και γενικά κάθετι σάπιο και βλαβερό πού θά μπορούσε νά άποτελέσει έστία μολύνσεως(65).

Μέσα από τήν φυσική αυτή καθαρτική ιδιότητα τοῦ πυρός εύκολα μπορεῖ κανείς νά αναχθεῖ και στόν μεταφυσικό άγνιστικό του χαρακτήρα, τόν όποιο θεωρεῖται, ότι κατά τήν έποχή αυτή έννοεῖ ιδιαίτερα ή προοδευτική είσοδος τής άστρικῆς ὥρας στό θερινό ήλιοστάσιο, φαινόμενο ήλιοτροπικό πού έντυπωσίαζε ιδιαίτερα τούς πρωτογόνους λαούς, άφοῦ δέν γνώριζαν τή φυσική του εξήγηση(66). Έτσι ό κρίσιμος αυτός διαβατήριος χρόνος θεωρήθηκε ό έννοϊκότερος για κάθε είδους μαγικές δραστηριότητες εναντίον οιοιούδηποτε κακοῦ, όπως π.χ. για τήν άναζωογόνηση τής βλάστησης και τήν εξασφάλιση τής εύκαρπίας τής γῆς, ή τό μάντεμα τής καλῆς τύχης μέ τόν κλήδωνα(67) και τούς άλλους οίωνισμούς.Έπιπλέον ή κατά τήν έποχή αυτή πραγματοποιούμενη συλλογή θεραπευτικῶν βοτάνων και άρωματικῶν άνθοφύτων, όπως ή ρίγανη, και ή νυκτερινή έκθεσή τους στίς πεζούλες τών σπιτιῶν ή τών έξωκκλησιῶν για νά άστρισθοῦν, ή

καί νά εὐλογηθοῦν κατὰ τήν προμνημονευθεῖσα ἑορτή τοῦ Προδρόμου, ὁδήγησε ὄχι μόνο στήν παρετυμολογία τοῦ ὀνόματος τοῦ ἁγίου (ἄ-Γιάννης=αὐτός πού γιάνει, θεραπεύει), ἀλλά καί στήν προσωνομία του ὡς Ριγανᾶ. Κατά μία δέ ἐκδοχή καί ἡ συσχέτιση τῆς ἑορτῆς μέ τίς φωτιές τῆς ἐποχῆς (ἄ-Γιάννης ὁ Λαμπαδάρης) ἐξηγεῖται ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ «διαλαλημός» τοῦ θαυμαστοῦ τοκετοῦ τοῦ ἁγίου (Λουκ. 1,65) ἔγινε μέ τό ἄναμμα φωτιῶν ἀπό τόπο σέ τόπο, κατὰ τό σύνηθες σύστημα ἐπικοινωνίας τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς(68).

Ἀκόμη ὡς περιπτώσεις ἐκμαγίκευσης τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας θά μπορούσαν νά θεωρηθοῦν καί πολλές ἄλλες εὐσεβεῖς κατ' ἀρχήν λαϊκές λατρευτικές συνήθειες καί ἐκδηλώσεις, ὅπως τά ἀναθήματα (τάματα), ἡ ἰδιωτική τέλεση τῆς θείας λειτουργίας καί ἄλλων ἁγιαστικῶν τελετῶν, οἱ πάσης φύσεως προσφορές τῶν πιστῶν πρός τήν Ἐκκλησία, ἡ κηρόδεση τῶν ναῶν, ὁ ἐγκοιμισμός σ' αὐτούς κ.ἄ., οἱ ὁποῖες, ὁμως, βρίσκονται μερικές φορές στά ὄρια μιᾶς ἀντίληψης ἐξαγορᾶς τῆς θείας βοήθειας, ἡ ὁποία δέν ἀπέχει πολύ τοῦ ἀξιώματος *do ut des* (: δίνω γιά νά δώσεις), πού βρίσκεται στή βάση τῆς μαγικῆς ἀντίληψης γιά τήν ὑποταγή τοῦ θεοῦ στό ἀνθρώπινο θέλημα(69). Μιά γενικευμένη, ὁμως, καί χωρίς πνευματική διάκριση, ἀπόλυτα ἀρνητική θεώρηση ὅλων αὐτῶν τῶν ἐκδηλώσεων μπορεῖ νά ὁδηγήσει στό ἄλλο ἄκρο καί νά μᾶς φέρει σέ ἀντίθεση μέ τό ἴδιο τό πνεῦμα τῆς Καινῆς Διαθήκης(70), ὅπου ἐξαιρεται ἡ στό ὄνομα τοῦ Χριστοῦ θαυματουργική θεραπεία ἀσθενῶν μέ τήν ἀπλή ἐπαφή τῶν ἱματίων του (Μάρκ. 3,10. 6,56/Λουκ. 6, 19. 8,44), ἡ καί μέ μόνη τή σκιά τῶν ἀποστόλων(Πράξ., 15-16).

Τό πόσο, πράγματι, ἀγχίθυροι εἶναι ἡ ὀρθόδοξη λειτουργική εὐσέβεια καί ἡ ἐκκοσμικευμένη λαϊκή λατρεία φαίνεται καί ἀπό τό ἀκόλουθο παράδειγμα περί τῆς τιμῆς τῶν ἱερῶν εἰκόνων, ἡ ὁποία κατὰ τήν ὀρθόδοξο θεολογία «ἐπί τό πρωτότυπον διαβαίνει»(71), καί ἡ ὁποία, παρά ταῦτα, διολίσθησε κατὰ τό παρελθόν πρός τήν εἰδωλολατρία, συνταράζοντας τήν Ἐκκλησία μέ τίς περιφημες εἰκονομαχικές ἐριδες. Ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στουδίτης μνημονεύει τή βάπτισιν ἑνός παιδιοῦ πού ἔγινε μέ ἀνάδοχο τήν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Δημητρίου, γεγονός τό ὁποῖο ἀποδίδει στήν ὑπερβολική τιμή καί ἀγάπη πού ἔτρεφε ὁ πατέρας τοῦ συγκεκριμένου παιδιοῦ πρός τόν ἅγιο καί τήν πίστη του στήν πραγματική παρουσία τοῦ ἁγίου διαμέσου τῆς εἰκόνας του(72). Σήμερα στήν Ἱερά Μονή Τσαμπίκας στό χωριό Ἀρχάγγελος Ρόδου ἀνδρόγυνα πού τεκνοποιοῦν ἀπό θαῦμα τῆς Παναγίας, βαπτίζουν τό παιδί τους μέ ἀνάδοχο τήν Παναγία, τηρώντας τό ἐξῆς ἰδιότυπο λαϊκό τυπικό: «Ἀπό τήν ἀρχή τοῦ μυστηρίου δένεται μιᾶ κορδέλα, ἀπό τήν εἰκόνα τῆς Παναγίας μέχρι τήν κολυμβήθρα. Κατόπιν στό σημεῖο τῆς ἀλείψεως τοῦ παιδιοῦ μέ λάδι ἀπό τοῦς ἀναδόχους πρὶν τήν τριττή κατάδυση, ὁ ἱερέας λύνει τήν κορδέλα ἀπό τήν κολυμβήθρα καί «βάφει» τήν ἄκρη τῆς μέσα στήν κανδήλα τῆς Παναγίας. Ἐν συνεχείᾳ, μέ τήν ἄκρη αὐτῆς τῆς κορδέλας, ἀλείφει τό βαπτιζόμενο ὁ ἱερέας καί μετά οἱ ὑπόλοιποι νονοί. Κατά κάποιον τρόπο, δηλαδή, ἡ Παναγία θεωρεῖται ὡς ὁ κυρίως ἀνάδοχος... Ἀσφαλῶς, μέ τό ἔθιμο αὐτό οἱ γονεῖς δείχνουν ὅτι αἰσθάνονται οἰκεία τήν Παναγία: θέλουν ἐπίσης νά τῆς δείξουν τήν εὐχαριστία τους γιά τήν ἀπόκτηση τοῦ παιδιοῦ... Πίσω ὁμως ἀπό τό αἶσθημα ὅτι κάνουν νονά τήν Παναγία, συχνά κρύβεται καί μιᾶ διάθεση δέσμευση τῆς Παναγίας καί σιγουριάς, ὅτι αὐτή θά εἶναι ὑπεύθυνη γιά τόν νεοφώτιστο σέ κάθε πτυχή τῆς ζωῆς του καί ἐγγυήτρια τῆς ἀσφάλειάς του...»(73).

Ἀνακεφαλαιώνοντας θά μπορούσαμε νά συνοψίσουμε τή στάση τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἔναντι τῶν λαϊκῶν ἐθίμων στίς ἐξῆς τρεῖς βασικές ἀρχές: α. Ἀπόλυτος σεβασμός καί φροντίδα συντήρησης καί καλλιέργειας γιά τά ἔθιμα ἐκεῖνα πού συνηχοῦν πρός τό ὀρθόδοξο δόγμα καί τό ὀρθόδοξο λειτουργικό ἦθος. β. Ποιμαντική ἀνοχή καί πνεῦμα παιδαγωγικῆς ἀξιοποίησης πρός ἐκεῖνα πού δέν δημιουργοῦν ἰδιαίτερα πνευματικά προβλήματα, ὅπως π.χ. αὐτά πού ἀναφέρονται στήν ἀγάπη πρός τή φύση, τήν προστασία τοῦ περιβάλλοντος καί τήν καλῶς νοούμενη ψυχαγωγία τῶν ἀνθρώπων. γ. Ἀπερίφραστη καταδίκη καί συστηματική ποιμαντική προσπάθεια ἐξάλειψης τῶν ἐθίμων ἐκείνων, τόσο τῶν παλαιῶν, ὅσο καί τῶν νεωτέρων πού ἔφερε ἡ ἐκκοσμικευση τῆς λατρείας, καί τά ὁποῖα δέν ἑναρμονίζονται μέ τό πνεῦμα τῆς ἁγίας Γραφῆς καί τῶν ἱερῶν κανόνων. Μέ τόν τρόπο αὐτό δημιουργεῖται μιᾶ στέρεη βάση καί στόν διεπιστημονικό διάλογο μεταξύ Ὀρθοδόξου Θεολογίας καί Λαογραφίας, ἰδιαίτερα χρήσιμο σήμερα κατὰ τή συνάντηση τῆς ὀρθόδοξης ἱεραποστολῆς μέ καινούργιους πολιτισμούς, θρησκείες καί λαϊκές παραδόσεις(74). Ὅσο δ' ἀφορᾶ τήν ἐδῶ καθαρά ἑλλαδική πραγματικότητα εἶναι ἀντιπροσωπευτικά ὅσα γράφει ὁ ἀείμνηστος καθηγητής τῆς Λαογραφίας Δημήτριος Λουκάτος σ' ἕνα κείμενό του ὑπό τόν τίτλο «ἡ Ἐκκλησία καί τά λαογραφικά της» :

«Ὅποιαδήποτε κι ἂν θά εἶναι ἡ πολιτιστική ἐξέλιξη, ἡ ἡ ἀφομοίωση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους μέσα στόν παγκόσμιο μηχανικό τρόπο ζωῆς, μέ τοῦς καταρράκτες τῶν τουριστικῶν ἐπισκέψεων καί τήν οικονομική ἔνταξη του στήν Κοινὴ Εὐρωπαϊκὴ Ἀγορά, θά τοῦ μείνῃ πάντα μιᾶ γωνιά ἰδιότυπης παραδοσιακῆς ζωῆς, μιᾶ ἐστία ἀποτελεσματικῆς ἀντίστασης, ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστικὴ του ἐθιμοτυπία. Ἄν εἶχαμε γίνῃ Καθολικοὶ ἢ Διαμαρτυρόμενοι, τότε πολὺ γρήγορα ὁ εὐρωπαϊκὸς ἢ διεθνὴς ἀσβέστης θά εἶχε σκεπάσει τά ἔθνη»

φηφιδωτά μας. Ἐπειδή, ὁμως, ἀκολουθοῦμε τό πιό λαογραφικό δόγμα στίς τελετουργικές ἐκδηλώσεις καί ἐνέργειες, πού εἶναι πλούσιες καί συνεχεῖς καί οἰκεῖες, ὄχι μόνο στήν Ἐκκλησία, ἀλλά καί μέσα στό σπίτι καί ἔξω, στόν δημόσιο βίο, κι ἐπειδή τό δόγμα αὐτό προσαρμόστηκε καί ζυμώθηκε ἀπό χρόνια, μέ τίς ἑλληνικές - ἀρχαῖες καί νέες - συνήθειες καί παραδόσεις μας, γι αὐτό δύσκολα θά φθάσουμε σέ συγχώνευση ἀφανιστική... Γιורתές, τελετές καί σύμβολα στήν ὀρθόδοξη ἑλληνική λατρεία εἶναι ἓνα ἐξαιρετο σύνολο ζωντανῶν ἐκδηλώσεων, πού γίνονται ἀπό τήν ἴδια τήν Ἐκκλησία γιά τό λαό, ἢ ἀπό τόν λαό γιά τήν Ἐκκλησία, γεμίζουν τή ζωή τοῦ ἔθνους καί κρατοῦν σέ ἀπόσταση, ἢ μή συμμετοχή, ὅποιαδήποτε εἰσβολή ἀπό ξένα καί δελεαστικά ἔθιμα. Καί μόνη ἡ διαφορά τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν μας, πού σφραγίζουν σ' ὅλη τή Ἑλλάδα τό ἐθνικό μας τοπίο, θά ἀρκοῦσε γιά νά δηλώσει τόν ξεχωριστό χώρο. Ἀλλά καί οἱ εἰκόνες, τά θυμιατήρια, τά κόλλυβα, τό σχῆμα τῶν παπάδων μας, ἡ ψαλτική, οἱ γορτές, φωνάζουν γιά τό ιδιαίτερο λαογραφικό χρῶμα τοῦ τόπου, πού μποροῦν νά τό διαφεντεύουν γιά αἰῶνες... Ἄς κατακρίνουν οἱ θεολογικῶς αὐστηροί ἱεροκῆρυκες τά «εἰδωλολατρικά» μικροέθιμα τοῦ λαοῦ. Ὅλοι τους, καί αὐτοί καί οἱ ἄλλοι, οἱ συμπαθητικοί κληρικοί τῶν χωριῶν, διατηροῦν μίαν ἐκκλησιαστική ὀρθόδοξη λαογραφία ἀπό τίς πιό ἀκατάλυτες. Ἡ λειτουργία μας κι οἱ ἄλλες ἀκολουθίες εἶναι γεμάτες ἀπό λαϊκά παραδοσιακά ἐνδιαφέροντα, σέ νόημα, σέ θέαμα, σέ μέλος... Ἡ ὀρθόδοξη λατρεία, διατηρεῖ θέλοντας καί μή, τά ἑλληνικά παραδοσιακά ἔθιμα καί μέσα στόν ὅποιοδήποτε ἐξευρωπαϊσμό μας, οἱ γιορτές, οἱ τελετές, καί ἡ κοινωνική τους ἐπίδραση θά δείχνουν πάντα τήν ἐθνική φυσιογνωμία μας καί θά φωνάζουν μ' ἓνα πανηγυρικό τρόπο: ἐδῶ Ἑλλάδα»(75).

Σημειώσεις

[Διαβάστε σχετική Βιβλιογραφία](#)

1. Βλ. Θεοδώρου Εὐ., Μαθήματα Λειτουργικῆς, τεύχ. Α', Ἀθήναι 31993, σ. 41.

2. Βλ. Σκαλτσῆς Π., « Ὁ λαός ὡς πλήρωμα στή Θεία Λειτουργία» στό Ἀναλόγιον, Τριμηνιαία ἔκδοση Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σερβίων καί Κοζάνης, τεύχ. 5, Καλοκαίρι 2003, σ. 54.

3. Μ. Βασίλειος, Περί Ἁγίου Πνεύματος 27,66. ΒΕΠΕΣ 52,286-287: «Τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πεφυλαγμένων δογμάτων καί κηρυγμάτων, τὰ μὲν ἐκ τῆς ἐγγράφου διδασκαλίας ἔχομεν, τὰ δὲ ἐκ τῆς τῶν ἀποστόλων παραδόσεως διαδοθέντα ἡμῖν ἐν μυστηρίῳ παρεδεξάμεθα· ἅπερ ἀμφοτέρω τῆν αὐτῆν ἰσχὺν ἔχει πρὸς τὴν εὐσέβειαν. Καί τούτοις οὐδεὶς ἀντρεῖ, οὐκοῦν ὅστις γε κατὰ μικρὸν γοῦν θεσμῶν ἐκκλησιαστικῶν πεπειράται. Εἰ γὰρ ἐπιχειρήσαιμεν τὰ ἄγραφα τῶν ἐθῶν ὡς μὴ μεγάλην ἔχοντα τὴν δύναμιν παραιτεῖσθαι, λάθοιμεν ἂν εἰς αὐτὰ τὰ καίρια ζημιοῦντες τὸ Εὐαγγέλιον· μᾶλλον δὲ εἰς ὄνομα ψιλὸν περιστῶντες τὸ κήρυγμα».

4. Μέγας Γ., Εἰσαγωγή εἰς τὴν Λαογραφίαν, Ἐκδόσεις τρίτη, Ἀθήναι 1975, σσ. 221-222: « Αἱ δύο αὐταὶ λέξεις συνεκφέρονται καί ἀποτελοῦν οἰονεὶ μίαν ἔννοιαν. Κάποια διαφορά ὑπάρχει μεταξύ των :μέ τὴν λέξιν «ἦθη» ἐννοοῦμεν καί ἀπλᾶς ἐννοίας καί ἀντίληψεις, ἐνῶ «ἔθιμον» σημαίνει πάντοτε πρᾶξιν. Ὅθεν τὰ ἦθη δυνατόν νά ἀπαγορεύουν μίαν πρᾶξιν, ἂν δὲν ἐγκρίνουν τὴν ἀντίληψιν, ἢ ὅποια ὑπόκειται ὡς βᾶσις εἰς αὐτήν. Τό ἔθιμον τούναντίον μόνον νά ἐπιτρέπει δύναται μίαν πρᾶξιν. Τὰ ἦθη, δηλαδή, ἔχουν τὴν ἔννοιαν τοῦ ὑποχρεοῦντος, τοῦ ἠθικοῦ, τό ἔθιμον τὴν ἔννοιαν τῆς παραδεδομένης συνηθείας... Ὅθεν ὑπὸ τὰς λέξεις ἦθη καί ἔθιμα ἐννοοῦμεν κάθε κανόνα αὐθαιρέτου ἐνεργείας, ὅστις διεμορφώθη εἰς μίαν λαϊκὴν ἢ φυλετικὴν κοινωνίαν, χωρὶς ἢ τήρησις αὐτοῦ νά ἐπιβάλλεται διὰ ρητῶν ἐντολῶν καί διὰ ποινῶν ἐπιβαλλομένων διὰ τὴν μὴ τήρησίν του.

5. Κεσελόπουλος Ἀν., Ἡ λειτουργικὴ παράδοση στόν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη, Ἐκδόσεις Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 10-11: « (Ὁ Παπαδιαμάντης) στά διηγήματά του προχωρεῖ ρωμαλέα σέ μιά θεολογικὴ ἀνατομία τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ὀρθοδόξου ἑλληνικοῦ χώρου καί ἀποτυπώνει μέ ἀνεπανάληπτο τρόπο τὴν λειτουργικὴν παράδοση καί τό εὐχαριστιακό ἦθος τοῦ λαοῦ μας. Ἡ θεολογία πού κρύβεται στά ἔργα του εἶναι σέ τελικὴ ἀνάλυση θεολογία τῆς Μεταμορφώσεως, ἀφοῦ ἀπεργάζεται τὴν λειτουργικὴ ἀλλοίωση ἐνός λαοῦ σέ σῶμα Χριστοῦ. Γίνεται θεολογία τῆς μεταπλάσεως τῆς ἀπλοϊκῆς εὐλάβειας τῶν ταπεινῶν καί ἀπερριμμένων σέ λειτουργία, «δόξα» καί ἀλήθεια».

6. Γενικά για την έννοια της λειτουργικής ευσέβειας βλ.: Arsenief N., «Θεμελιακά χαρακτηριστικά της λειτουργικής «θεωρητικής» και μυστηριακής ζωής», στο Λαός του Θεού, Δοκίμια ευχαριστιακής Θεολογίας, μετφρ. Μητ. Άττικής και Μεγαρίδος Νικοδήμου, Έκδ. Σπορά ,χ. χ. σ. 18. Γιανναράς Χρ., «Λειτουργική ευσέβεια και ήθικη - διάγραμμα συστηματικής έρμηνείας τών όρων», στον τόμο: «Πόνημα εϋγνωμον», τιμητικός τόμος επί τη 4οετηρίδι συγγραφικής δράσεως και τη 35ετηρίδι καθηγεσίας του Β. Βέλλα, Έπιμελεία καθηγητού Α.Π. Χαστούπη, έν Αθήναις 1969, σ. 175,177. Παπαθεμελή Σ., « Η άθεατη όψη της λαϊκής ευσέβειας», στο Όρθοδοξία και πολιτική, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 50-51.

7. Nilsson M., Έλληνική λαϊκή θρησκεία. Μετάφραση Ι. Θ. Κακριδιή. Αθήνα 1979.

8. Μέγας Γ., Είσαγωγή εις την Λαογραφίαν, σ. 11:»Τήν λαογραφίαν δέν ενδιαφέρουν αί προσωπικά ιδέαι και τά έξαιρετικά διά λόγου ή έργου έπιτεύγματα τών καθ' έκαστον προσώπων, άλλα τά φαινόμενα εκείνα, πού αποτελούν έκδηλώσεις της λαϊκής ψυχής. Διότι αί καθ' έκάστην λαϊκάι ομάδες, οί λαοί έν γενεί, είναι ήνωμένοι και εις σαφείς πνευματικές ενότητας, καθώς είναι και εις πολιτικές και οικονομικές ενότητας συνδεδεμένοι· εκείνο δέ πού τάς κάμνει νά ξεχωρίζουν μεταξύ των, είναι μία γενικωτέρα της ψυχής διάθεσις και ροπή και αί διάφοροι έκδηλώσεις της».

9. Πολίτης Ν., Λαογραφία, στο Λαογραφία, Δελτίον της Έλληνικής Λαογραφικής Έταιρείας, τόμ. Α', Έν Αθήναις 1909, σ. 7: Η έπιστήμη αυτή «έξετάζει τάς κατά παράδοσιν διά λόγων πράξεων ή ενεργειών έκδηλώσεις του ψυχικού και κοινωνικού βίου του λαού· τάς έκδηλώσεις, δηλαδή, εκείνας, ών ή πρώτη αρχή είναι άγνωστος, μή προελθοῦσα έκ της επιδράσεως υπερόχου τινος άνδρός, αίτινες κατ' ακολουθίαν δέν οφείλονται εις την άνατροφήν και την μόρφωσιν, και εκείνας, αίτινες είναι συνέχεια ή διαδοχή προηγηθείσης κοινωνικής καταστάσεως ή είναι μεταβολή ή παραφθορά άλογος έλλόγων έκδηλώσεων του βίου έν τῷ παρελθόντι. Συνεξετάζει δ' αναγκαίως και τάς μή έκπορευομένας μέν άμέσως έκ της παραδόσεως έκδηλώσεις του βίου, άλλ' άφομοιούμενας ή συναπτομένας στενῶς πρός τάς κατά παράδοσιν. Πρβλ. Μέγας, μν. έργ. σ. 8 έξ.

10. Φουντούλης Ι., Λειτουργική, (Πανεπιστημιακές Παραδόσεις), Έκδοτικός Οίκος Α/φών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 23-24.

11. Μέγας Γ., Έλληνικές γιορτές και έθιμα της λαϊκής λατρείας. Τρίτη έκδοση στή Δημοτική, Έστία, Αθήναι 2003, σσ. 302: «Ο χριστιανισμός δέν κατώρθωσε νά μεταβάλλει κατά βάση τόν παλαιό άνθρωπο, νά έξαλείψει τόν κόσμο τών πρωταρχικών ιδεών του. Η μεταβολή, πού αυτός υπέστη από την επίδραση της χριστιανικής Έκκλησίας, περιορίστηκε κυρίως στην έξωτερική μορφή. Έδωσε δηλαδή ή Έκκλησία στίς τελετές της λατρείας μορφή χριστιανική, σύμφωνη μέ τή διδασκαλία και τίς παραδόσεις του χριστιανισμού, άλλαξε τίς έξωτερικές μορφές, και τίς επικάλυψε μέ τά χριστιανικά σύμβολα, άλλα τό ιδεολογικό περιεχόμενο, τόν μαγικό τρόπο σκέψης του λαϊκού άνθρώπου δέν κατώρθωσε νά τόν μεταβάλει. Η παλαιά πίστη διαφαίνεται πάντοτε κάτω από τό χριστιανικό της περιβάλυμα».

12. Βλ. Τζέρπος Δ.(Πρωτ/ρος), «Η άνάσταση του Χριστου και ή άνάσταση της φύσεως. Ένα παράδειγμα έκχριστιανισμού τών έθνικών μυστηρίων», στο Λειτουργική άνανέωση, Δοκίμια λειτουργικής άγωγής κλήρου και λαού, Έκδόσεις Τήνος, Αθήναι 2001, σσ. 166-176.

13. Βλ. Παπαδόπουλος Κ. (Πρωτ/ρος), «Τό μαγικό στοιχείο στή χριστιανική λατρεία». Σύναξη 67(1998), σσ. 27-29.

14. Βλ. Ευδιās Β., «Οί Έλληνες ξανάρχονται». Σύναξη 69(1999), σσ. 5-22. Μήνη Χ., Νεοπαγανισμός, Η άναγέννηση της αρχαίας θρησκείας. Έκδόσεις Αρχέτυπο, Σειρά Δρόμοι της Γνώσης, Θεσσαλονίκη 2000.

15. Σμέμαν Αλ.(Πρωτ/ρος), Η Έκκλησία προσευχομένη. Είσαγωγή στή λειτουργική θεολογία. Μετάφραση-έπιμέλεια π. Δημήτριος Τζέρπος. Ακρίτας 22003,σ. 136. Σκαλτσής Π., «Η θεοτόκος στή λαϊκή λειτουργική ευσέβεια», στο Λειτουργικές μελέτες 1, Έκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 212: «Η ευσέβεια του λαού, δηλαδή, τά δόγματα της πίστης και ό σωστός τρόπος χριστιανικής ζωής μέ όλες τίς άρετές, δέν μπορεί νά άυτονομηθεί και νά νοηθεί καθ' έαυτήν, παρά μόνο σε σχέση μέ τή ζωή του Χριστου και τό ήθος της Έκκλησίας. Και τό ήθος της Έκκλησίας είναι πάνω άπ' όλα χριστοκεντρικό και ευχαριστιακό. Ο Χριστός είναι ό της «ευσεβείας Δεσπότης» και ή Έκκλησία «τό σκάφος της ευσεβείας». Η δέ ευχαριστία είναι ή γεύση του Χριστου, «ή ψυχοτρόφος τράπεζα και ζωοποιός», τό πλήρωμα και ή βίωση της πίστης και της ευσέβειας του άνθρώπου. Έτσι λοιπόν ή ευσέβεια του λαού μέ τή χριστοκεντρική της διάσταση και την

ἐκκλησιολογική της βάση είναι λειτουργική, εὐχαριστιακή, ἀφοῦ Χριστός, Ἐκκλησία καί Εὐχαριστία δέν χωρίζονται».

16. Βέλλας Β., Θρησκευτικά προσωπικότητες τῆς Π. Διαθήκης, τόμ. Α΄, Ἔκδοσις Τρίτη, Ἀθήναι 1968, σσ. 324-325.

17. Βλ. Σμέμαν, μν. ἔργ., σσ. 122-123.

18. Βλ. Σμέμαν, μν. ἔργ., σ. 142.

19. Nilsson, μν. ἔργ., σ. 15: «Ὅποιος θέλει νά νοιώσει καλά τή θρησκεία τῆς ἀρχαιότητος θά πρέπει νά ἔχει μπροστά του μιά ζωντανή εἰκόνα τοῦ ἀρχαίου τοπίου, καθώς τό παρουσιάζουν μερικές τοιχογραφίες τῆς Πομπηίας καί τοῦ Στράβωνα ἢ περιγραφή τῆς χαμηλῆς πεδιάδας πού βρίσκεται στίς ἐκβολές τοῦ Ἀλφειοῦ. Ὅλη ἡ περιοχή, λέει, εἶναι γεμάτη ἀπό ἱερά τῆς Ἄρτεμης, τῆς Ἀφροδίτης καί τῶν Νυμφῶν, μέσα στ' ἀνθισμένα ἄλση πού χαρίζει τό ἀφθονο νερό· ὑπάρχουν καί πολλές ἐρμαϊκές στήλες στούς δρόμους καί ἱερά τοῦ Ποσειδῶνα στά ἀκρωτήρια κοντά στή θάλασσα. Δύσκολα μπορούσε κανεῖς νά κάνει ἕνα βῆμα ἔξω ἀπό τό σπίτι του, χωρίς νά συναντήσει ἕνα μικρό ἥρω, ἕναν ἱερό κλειστό χῶρο, ἕνα ἄγαλμα, μιά ἱερή πέτρα ἢ ἕνα ἱερό δένδρο. Οἱ νύμφες ζοῦσαν σέ κάθε σπηλιά καί σέ κάθε πηγῆ. Αὐτή ἦταν ἡ πύο σταθερή, ἄν καί ὄχι ἡ πύο ὑψηλή μορφή τῆς ἀρχαίας θρησκείας. Αὐτή ἔζησε καί ὕστερα ἀπό τόν θάνατο τῶν μεγάλων Θεῶν».

20. Βλ. Σμέμαν, μν. ἔργ., σ. 142-145. Mircea Eliade, Εἰκόνες καί σύμβολα, Ἐκδ. Ἀρσενίδης, Ἀθήνα 1994, σ. 48.

21. Κυριακίδης Στίλπ., Λαογραφία, τ. IB, σ. 142: «Ὁ ἄνθρωπος εἰς οἰονδήποτε στάδιον τῆς ἀναπτύξεως καί τοῦ πολιτισμοῦ του καί ἄν εὐρίσκειται, οὐδέποτε ὑπῆρξεν ὄν μόνον καί κατ' ἐξοχήν λογικόν. Ἀλλ' ὅπως τό ἀνθρώπινον σῶμα, παραλλήλως πρὸς τό νευρικόν σύστημα τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων ἔχει καί τό ἄλλο, τό καλούμενον συμπαθητικόν σύστημα, το ὁποῖον ὑποσυνειδήτως μὲν, ἀλλ' ἀσφαλῶς κανονίζει τήν λειτουργίαν τῆς ζωῆς, οὕτω καί ἡ ἀνθρωπίνη ψυχή, παραλλήλως καί πολλάκις κάτω ἀπό τόν λεγόμενον ὀρθόν λόγον κρύπτει εἰς τό βάθος τῆς συναισθήματα βαθέα καί ὀρμάς σκοτεινάς, αἱ ὁποῖαι συνδέονται πρὸς αὐτάς τὰς πηγὰς τῆς ζωῆς καί κανονίζουν πολλάκις τὰς σκέψεις καί πράξεις τοῦ ἀνθρώπου οὐχί συμφώνως πρὸς τήν Λογικήν, ἀλλά κατὰ ἰδικούς τῶν νόμους καί κανόνας. Εἶναι, δηλαδή, συναισθήματα θεμελιώδη, συνυφασμένα πρὸς αὐτήν τήν ὑπαρξίν καί συντήρησιν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς (φόβος ἀσθενείας καί θανάτου, ἀνήσυχος προσδοκία τοῦ μέλλοντος κλπ.). Τά συναισθήματα ταῦτα ρυθμίζουν τήν ἀνθρωπίνη ζωήν. Ἡ λογική ὑπάρχει εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καί τοὺς πολιτισμούς ἐν σπέρματι, συνήθως ὅμως εἶναι στοιχεῖον ἐπίκτητον, ἀποτελεῖ τόν φλοιόν, κάτωθι τοῦ ὁποῖου ἐξακολουθεῖ νά κινῆται μέ ἀκατάβλητον δύναμιν ὀλόκληρος ὁ σκοτεινός κόσμος τοῦ συναισθήματος καί τῶν ὀρμῶν. Οὕτως αἱ λαϊκαὶ ἐκδηλώσεις καί ὅταν εἶναι παράλογοι δέν παύουν νά εἶναι ἀληθινὰ ἐκδηλώσεις τῆς λαϊκῆς ψυχῆς. Ἡ ἐξήγησις λοιπόν δέν εὐρίσκειται μέ τό λογικόν... ὑπάρχει καί τό συναισθημα, ὁ ψυχικός κόσμος, ὅστις ὑποβάλλει εἰς τόν ἄνθρωπον πράξεις καί ἐνεργείας πολλάκις ἀντιθέτους πρὸς τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς λογικῆς».

22. Ἐνδεικτικὸ τῆς προσπάθειας αὐτῆς εἶναι καί τό γεγονός, ὅτι μεγάλοι πατέρες τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας καί ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τῶν μετέπειτα αἰώνων ἀσχολήθηκαν μέ τήν θεολογική μελέτη τῶν λαϊκῶν συνηθειῶν. Βλ σχετικά: Κυριακίδης Στίλπ., «Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ὡς λαογράφος», στό Λαογραφία, τόμ. IA(1934/37), σσ., 634-641. Λουκάτος Δ., «Λαογραφικὰ περὶ τελευτῆς ἐνδείξεις παρὰ Ἰωάννη τῷ Χρυσόστομῳ», Ἑλληνικόν Λαογραφικόν Ἀρχεῖον 2(1940)σσ. 30-117. Κουγέας Σωκρ., Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικὰ εἰδήσεις, Λαογραφία τόμ. Δ΄(1912-1913) σ. 239. Μέγας Γ., «Ὁ Μιχαὴλ Ψελλός ὡς λαογράφος». Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τ. ΚΓ (1953), σσ. 99-109. Κουκουλές Φ., Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ Λαογραφικά, τ. Α-Β, ἐν Θεσσαλονίκη 1950. Allatius L., De Graecorum hodie quorundam opinionibus epistola, Coloniae Agrippinae, σ. 113 ἐξ. Πλούσια σέ λαογραφικὰ παρατηρήσεις εἶναι καί ὅλα τὰ ἔργα τοῦ ἀγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, ἰδιαίτερα τό Πηδάλιον. Πρβλ. Μέγας Γ. Εἰσαγωγή εἰς τήν Λαογραφίαν, σσ. 27-29.

23. Γιά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐνσωματώθηκαν στή λατρεία βλ. ἀντιπροσωπευτικά: Σκαλτσῆς Π., «Οἱ συμβολισμοὶ στήν ἀκολουθία τοῦ Βαπτίσματος», στό Λειτουργικὲς μελέτες, τόμ. 1, Ἐκδόσεις Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 53-84. Τζέρπος Δ. (Πρωτ/ρος), «Σύμβολα καί συμβολισμοὶ κατὰ τήν τέλεση τοῦ Ὁρθόδοξου Γάμου», στό Ὁ γάμος στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Πρακτικά Δ΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου. Ἐκδόσεις Κλάδου Ἐκδόσεων Ἐπικοινωνιακῆς καί Μορφωτικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 2004, σσ. 95-118. Τοῦ ἴδιου «Τό νεκρικό λείψανο καί ἡ

ἐπιτάφια φροντίδα του» στό Νεκρώσιμα Τελετουργικά, Εισηγήσεις-Πορίσματα Ἱερατικοῦ Συνεδρίου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας, ἔτους 2001, Δράμα 2001, σσ. 185-240. Τοῦ ἴδιου, «Θρῆνος καί ψαλμωδία κατά τήν ταφή τῶν νεκρῶν στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία», Ἐπετηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Αθηνῶν ΛΖ (2002), σσ. 689-703.

24. Μερακλῆς Μ.Γ., Ἡ πύο μεγάλη ἑλληνική γιορτή τῆς χαρᾶς. Περμπουσία 14(2004), σσ. 87.

25. Ξυδιᾶς, μν. ἔργ., σ. 16, σημ. 17 : Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι χριστιανικά λατρευτικά καί ἄλλα λαϊκά ἔθιμα ἀνάγονται γενετικά σέ προχριστιανικές παραδόσεις. Ὅπως ἐπίσης δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι κάποια νήματα πού διαπεροῦν τά βᾶθη τῆς ἱστορίας καί τῆς λαϊκῆς ψυχῆς συνδέουν μεταξύ τους τίς μορφές τῆς ἀρχέγονης θηλυκῆς θεότηας, τῆς Ἀθηνᾶς ἢ τῆς Κυβέλης μέ τή θεομητορική μορφή τῆς Παναγίας, ὅπως συνδέουν τή μορφή τοῦ Περσέα μ' αὐτές τοῦ Ἄη –Γιώργη καί τοῦ Διγενῆ, ἀκόμη καί τίς μορφές τοῦ Ὁρφέα καί τοῦ Διονύσου μέ τή θεανδρική μορφή τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Μέ λίγα λόγια, πολλά ἀπ' τά σχήματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς καί τῆς ἑλληνικῆς δημοτικῆς παράδοσης ἀνάγονται πράγματι σέ θεμελιώδη ψυχικά-πολιτιστικά ἀρχέτυπα, πού χάνονται στά βᾶθη τῆς ἀνθρώπινης προϊστορίας. Ἄν περιοριστοῦμε ὁμως στά θρησκευολογικά, ἔθνολογικά, λαογραφικά κριτήρια, οἱ μορφολογικές ὁμοιότητες κινδυνεύουν νά μᾶς παρασύρουν σέ μιά σύγχυση μεταξύ ψυχικοῦ-πολιτιστικοῦ καί πνευματικοῦ-ὄντολογικοῦ ἐπιπέδου. Ἐπίσης, μιά ἀνιστορική σύγκριση ἀφηρημένων τύπων καί δομῶν μᾶς ἀποκρύβει τή σημασία τῆς προσωπικῆς καί ἱστορικῆς συγκυρίας, τήν προσωπική ὑπαρξιακή ταλάντευση καί τά πνευματικά διλήμματα τῶν συγκεκριμένων ὑπαρκτῶν προσώπων μέσα στό συγκεκριμένο ἱστορικό χῶρο καί χρόνο. Ἐτσι, μ' ὅλα αὐτά, δέν ἀντιλαμβανόμαστε, ὅτι μεγάλες πνευματικές ρήξεις καί ἐπαναστάσεις τῆς ἱστορίας συντελοῦνται παρά τή φαινομενική συνέχεια τῶν πολιτιστικῶν σχημάτων καί μόνο χάρη σέ κάποιες ἀνεπαίσθητες πολλές φορές-μετατοπίσεις στούς συμβολισμούς τῶν ἀρχετύπων. Χωρίς αὐτόν τό μίτο δέν μπορεῖ κανεῖς νά ἀντιληφθεῖ τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ Ἐκκλησία πέτυχε σταδιακά τόν ἐκχριστιανισμό τῶν «ἐθνῶν», καί τήν πνευματική μετάπλαση τῶν ἀρχαίων παραδόσεων. Χωρίς αὐτή τήν ἐρμηνευτική κατανόηση καί διεῖσδυση στό πνευματικό ὄντολογικό περιεχόμενο τῶν δημοτικῶν μας παραδόσεων, δέν μένει παρά μιά πνευματικῶς «οὐδέτερη» μορφολογία (ἠθῶν, ἐθίμων καί διαφόρων ἄλλων πολιτιστικῶν στοιχείων), πού ἀφήνει περιθώριο γιά μιά σειρά θρησκευολογίζουσες καί κοινωνιολογίζουσες συγχύσεις. Ἄν κανεῖς ξεπεράσει ὅλους αὐτούς τοὺς σκοπέλους καί εἰσέλθει στό πνευματικό βάθος τῆς παράδοσης, τότε καταλαβαίνει πόσο φτωχές εἶναι ἀπό πνευματική ἄποψη καί γιατί δέν τελεσφοροῦν οἱ διάφορες προσπάθειες φολκλορικῆς ἀναβίωσῆς τῆς, ἢ μ' ἄλλα λόγια, γιατί στερημένα ἀπ' τόν πνευματικό δυναμισμό τῆς, ἡ παράδοση αὐτή δέν ἐκφράζει παρά ἕναν ἐπιφανειακό καί ἄγονο συναισθηματισμό».

26. 50 Πνευματικά Ὁμιλία 16,8.

27. Νικολάου Ν., Ὁ μέγανος ἁγιασμός τῶν φῶτων μέσα ἀπό τά ἁγιωτικά κείμενα, Λαογραφία καί λογοτεχνία, Ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθῆναι 2003.

28. Μερακλῆς, μν. ἔργ., σ. 87: «Ἐνας σημαντικός ἀριθμός ἀπό τίς πύο πάνω συνήθειες καί δοξασίες ἀποτελοῦν ἕνα προχριστιανικό στρῶμα, ἡ σημασία καί ἀξία τοῦ ὁποῖου ἔγκειται κατά τή γνώμη μας στό γεγονός ὅτι πραγματώσαν, μέσα στούς κόλπους τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ μιά διπλή ζωή: ἀφενός ἔχουν διαποτισθεῖ ἀπό τόν (κατά τόν λαϊκό ἄνθρωπο ἐννοούμενο) χριστιανικό γιά τήν ἀκρίβεια ἑλληνορθόδοξο πνεῦμα, ἀφετέρου ὁμως διασῶζουν κάποιους δομικούς πυρῆνες τῆς ἀρχικῆς σύστασῆς τους, κι αὐτό ἐξασφαλίζει μιά βαθύτερη συνοχή καί συνέχεια τοῦ ἄλλοτε καί τοῦ τώρα. Μπορεῖ κανένας ἀπό τοὺς νεώτερους φορεῖς τους νά μήν θυμᾶται τήν θυσιαστική ἔννοια τοῦ κοκκίνου χρώματος, τήν δύναμη «ἀποδιοπόμησης» πού ἀποδιδόταν στούς θορύβους καί κρότους, τή σχέση τῆς νεότερης δοξασίας γιά τήν ἑαρινή ἄνοδο τῶν ψυχῶν μέ τά ἀρχαῖα ἀνθεστήρια, τήν μαγική αἰώρηση στήν ἀνθισμένη φύση τῆς ἀνοιξῆς, ὁμως ὁ λαϊκός ἄνθρωπος τό κράτησε ζωντανά βάζοντας μέσα τους δικές του ἰδέες ἢ καί τήν καθαρῆ πλέον διασκέδασῆ του, ἀφοῦ τά ἔδεσε κιόλας γερά μέ τή θρησκευτική του συνείδηση καί πίστη».

29. Ἀποστολόπουλος Θ., «Τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ στό ἑλληνικό δημοτικό τραγοῦδι», Διμηνιαία ἔκδοση Γραμματείας Κατηγήσεως Ἱερᾶς Μητροπόλεως Περιστερίου, Ἔτος 9ο, Τεῦχ. 47, Ἰανουάριος Φεβρουάριος 2004, σ. 7: «Ὁ κόσμος τοῦ ἑλληνικοῦ δημοτικοῦ τραγοῦδιου εἶναι σαφῶς ἕνας ἐκχριστιανισμένος κόσμος... Στά ὑπάρχοντα κείμενα τῶν τραγοῦδιῶν, πού διαμορφώνονται μέ τήν ἐπικράτηση τῶν δημοδῶν διαλέκτων καί ἀνάγονται τουλάχιστον μέχρι τόν 10ο αἰ., συναντᾶται ἕνα περιβάλλον μέ δεδομένη τήν κυριαρχία τῆς χριστιανικῆς λατρείας: τό Πάσχα ὡς «Λαμπρή» καί μεγαλύτερη γιορτή, ἡ Κυριακή ὡς «ἐπίσημη» ἡμέρα, τά Χριστούγεννα καί ὅλος ὁ κύκλος τοῦ ἑορτολογίου, ὁ Σταυρός ὡς ἱερό Σύμβολο, ἡ Παναγία καί οἱ δημοφιλεῖς ἅγιοι, οἱ Ἄγγελοι, οἱ Ἐκκλησιές, τά μοναστήρια, ἡ Ἀγία Σοφία, ὁ παπᾶς, ὁ δεσπότης, ὁ

ηγούμενος, οί καμπάνες, τά σήμαντρα, τά θυμιατά, τά «κρίματα» καί ή έξομολόγηση, ή Θεία Κοινωνία, τά στεφανώματα, ή αντίσταση στήν άρνηση τής πίστης, τό έμπλουτισμένο από τή λατρεία λεξιλόγιο, τό «Κύριε έλέησον». Βλ. άκόμη Κεφαλληνιάδης Ν., 'Η λατρεία τής Παναγίας στήν Ελλάδα μέσα από δημοτικά καί λαϊκά τραγούδια, τόμ. Δ', Λαογραφία - Παράδοση 24, Έκδόσεις Φιλippότη Αθήνα, 1997. Αναγνωστόπουλος Γ., 'Ο θάνατος καί ο κάτω κόσμος στή δημοτική ποίηση. (Έσχατολογία τής δημοτικής ποίησης). Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1984.

30. Λουκάτος Δ., «Έκκλησιαστικές φράσεις στή νεοελληνική γλώσσα». Σύναξη 15(1985), σσ. 33-38.

31. Βλ. σχετικά: Λουκάτος Δ., Χριστουγεννιάτικα καί τών γιορτών. Λαογραφία-Παράδοση 1. Έκδόσεις Φιλippότη Αθήνα 21984. Τοῦ ίδιου, Πασχαλινά καί τής άνοιξης. Λαογραφία-Παράδοση 2. Έκδόσεις Φιλippότη Αθήνα 31995. Τοῦ ίδιου, Συμπληρωματικά τοῦ χειμώνα καί τής Άνοιξης. Λαογραφία-Παράδοση 54. Έκδόσεις Φιλippότη Αθήνα 1985. Τοῦ ίδιου, Τά καλοκαιρινά. Λαογραφία-Παράδοση 3. Έκδόσεις Φιλippότη Αθήνα 21992. Τοῦ ίδιου, Τά φθινοπωρινά. Λαογραφία-Παράδοση 4. Έκδόσεις Φιλippότη Αθήνα 21995. Τοῦ ίδιου, Σύγχρονα Λαογραφικά. Λαογραφία-Παράδοση 30. Έκδόσεις Φιλippότη Αθήνα 22003. Μολινός Στ., Τά λαογραφικά τοῦ δωδεκάμηνου Λαογραφία-Παράδοση 18. Έκδόσεις Φιλippότη Αθήνα 1993. Καραπατάκης Κ., Τό δωδεκαήμερο. Παλιά Χριστουγεννιάτικα ήθη καί έθιμα. Έκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1981. Καλοκύρης Κ., Τό δένδρο τών Χριστουγέννων. (Έπιστημονική θεμελίωση τής ανατολικής καταγωγής του). Η φάτνη καί ο άστέρας τής Βηθλεέμ. University Studio Press. Θεσσαλονίκη 2001.

32. Κεφαλληνιάδης Ν., 'Η λατρεία τής Παναγίας στά έλληνικά νησιά. Τόμ. Α, Κυκλάδες. Λαογραφία-Παράδοση 11, Έκδόσεις Φιλippότη Αθήνα. Τοῦ ίδιου, 'Η λατρεία τής Παναγίας στά έλληνικά νησιά. Τόμ. Β', (Β. Σποράδες-Νησιά Β. καί Α. Αιγαίου-Δωδεκάνησα-Έπτάνησα-Κρήτη-Κύπρος), Λαογραφία-Παράδοση 12, Έκδόσεις Φιλippότη Αθήνα. Τοῦ ίδιου, 'Η λατρεία τής Παναγίας στή Στεριανή Ελλάδα, Τόμ. Γ (Πελοπόννησος -Στερεά Ελλάδα-Θεσσαλία-Ήπειρος-Μακεδονία-Θράκη), Λαογραφία-Παράδοση 19, Έκδόσεις Φιλippότη Αθήνα. Κυριακίδου-Νέστορος Ά., Λαογραφικά μελετήματα, άνευ τόπου και έτους, σ. 16-19.

33. Γριτσόπουλος Γ., Μαρία (Τά επίθετα), Θρησκευτική καί 'Ηθική Έγκυκλοπαιδεία, τόμ. 8, στλ. 710-713.

34. Σκαλτσής, «'Η θεοτόκος στή λαϊκή λειτουργική ευσέβεια», σ. 225.

35. Ψυχογιού Έλ., «Μαγεία καί έλληνική λαογραφία», στό Μαγεία καί Χριστιανισμός, Εισηγήσεις εις τό Θεολογικόν Συνέδριον 'Ι. Μητροπόλεως 'Ηλείας, 22-23 Φεβρουαρίου 1992, Έκδοσις 'Ι. Μητροπόλεως 'Ηλείας, Αθήναι 1993, σσ. 7: «Μέ τόν όρο μαγεία έννοοῦμε μιά πρωτογονική, δυναμική αντίληψη περί τοῦ κόσμου καί ένα σύνολο τελετουργικῶν πράξεων μέ τίς όποιες επιδιώκεται κατά ένα τρόπο μυστηριώδη καί μέ βάση ύποτιθέμενες αναλογίες μεταξύ έμψύχων καί άψύχων νά επηρεασθοῦν οί φανερός αλλά καί οί μυστικές δυνάμεις τής φύσης, καθώς καί τά άνώτερα πνεύματα (δαίμονες- άγγελοι- Θεοί) νά μποῦν στήν ύπηρεσία τοῦ ανθρώπου-μάγου γιά νά τόν ώφελήσουν ή νά βλάψουν τούς έχθρούς του. 'Η πίστη στή μαγεία προϋποθέτει ότι ο κόσμος έλέγχεται από κάποιες άπρόσωπες δυνάμεις, από κάποιους άμετάβλητους καί άκαμπτους νόμους, στους όποιους εἶναι ύποταγμένα όλα τά θεϊκά κι ανθρώπινα όντα. Αὐτές οί δυνάμεις μποροῦν νά μποῦν έξαναγκαστικά στήν ύπηρεσία τής μαγείας καί τοῦ μάγου, μέσω μαγικῶν πρακτικῶν, οί όποιες στηρίζονται σ' αὐτούς τούς νόμους». Γιά τή σχέση γενικά θρησκείας καί μαγείας βλ. Δακουρᾶς Δ., «Θρησκεία καί μαγεία έξ έπόψεως θρησκευτολογικῆς», στό Μαγεία καί Χριστιανισμός, Εισηγήσεις εις τό Θεολογικόν Συνέδριον 'Ι. Μητροπόλεως 'Ηλείας, 22-23 Φεβρουαρίου 1992, Έκδοσις 'Ι. Μητροπόλεως 'Ηλείας, Αθήναι 1993, σσ. 35-64. Ραμιώτης Κ. (Αρχιμ.), 'Η μαγεία ύπό τό φῶς τής 'Ορθοδόξου 'Εκκλησίας. 'Η άκολουθία λύσεως μαγεϊῶν. Οί εὐχές. Αθήνα 2002.

36. Κανών 18 (24-26) τής έν Καρθαγένη Συνόδου. Ράλλης Γ.-Ποτλῆς Μ., Σύνταγμα τών θείων καί ιερῶν κανόνων, Τόμ. 3, Έκδόσεις Γρηγόρης (Φωτοστατική ανάπτυπιση) Αθήνα 1992, σσ. 354-355: «'Ομοίως ήρρεσεν, ίνα τοῖς σώμασιν τών τελευτώντων εὐχαριστία μή δοθῆ. Έγγραπται γάρ: Λάβετε, φάγετε· τά δέ τών νεκρῶν σώματα οὐδέν λαβεῖν δύναται, οὐδέ φαγεῖν. Καί ίνα μή τούς ήδη τελευτώντας βαπτισθῆναι ποιήση ή τών πρεσβυτέρων άγνοια». Βλ. σχετικά Τζέρπος Δ. (Πρωτ/ρος), 'Η άκολουθία τοῦ Νεκρωσίμου Εὐχελαίου κατά τά χειρόγραφα εὐχολόγια τοῦ ιδ'-ιστ' αἰ. Συμβολή στήν 'Ιστορία καί τήν Θεολογία τής χριστιανικῆς λατρείας, (Ίδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας-Λατρείολογίματα 1) Αθήνα, 2000, σσ. 129-134. Τοῦ ίδιου, 'Εφόδιον ζωῆς. 'Η μετάδοση τής θείας κοινωνίας στους άσθενεῖς πού άντιμετωπίζουσαν κίνδυνο θανάτου. Συμβολή στήν Ποιμαντική Λειτουργική. Έκδόσεις Τήνος, Αθήναι 2001, σσ. 101-107.

[37.](#) Εἰς τὴν Α΄ πρὸς Κορινθίους, Ὁμιλία μ΄. PG 61, σ. 347.

[38.](#) Dmitriewskij A., *Opisanie liturgitsekich rukopisej*, τόμ. 2. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1965, σσ. 781-782.

[39.](#) Δακουρᾶς, μν. ἔργ., σ. 41: «Ἡ μιμητικὴ ἢ ὁμοιοπαθητικὴ μαγεία πλησιάζει φαινόμενα μὲ ἀπλὴν ὁμοιότητα καὶ ἐνεργεῖ παρομοίως. Μιμουμένη, δηλαδή, τὸ αἷτιον, πιστεύει ὅτι ἐκβιάζει τὸ σὺνηθες ἀποτέλεσμα. Ὁ βασικὸς τῆς νόμος εἶναι ἐκεῖνος τῆς ἀναλογίας: ὅμοιον προκαλεῖ ὅμοιον».

[40.](#) Βλ. σχετικὰ Τζέρπος, Ἡ ἀκολουθία τοῦ Νεκρωσίμου Εὐχελαίου, σσ. 31, 205.

[41.](#) Χριστοθήθεια τῶν χριστιανῶν, Ἔκδ. Β. Ρηγόπουλος Θεσσαλονίκη 1984, σ. 16. Πρβλ. Rice T. T., Ὁ δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος τῶν βυζαντινῶν. Ἔκδ. Παπαδήμα, Ἀθήνα 1988, σ. 211.

[42.](#) Στὶς διάφορες πηγές τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ φέρονται καὶ μὲ ποικίλα ἄλλα ὀνόματα, ὅπως φυλαχάρια, φυλακτῆρια, περιάμματα ἢ περιάπτα, ἐγκόλπια, πουγγία, γραπτὰ ἢ ἀποτρόπαια. Βλ. σχετικὰ: Παρασκευοπούλου Γερμ., (Ἀρχιμ.-Νῦν Μητροπολίτου Ἡλείας), Τὰ φυλακτὰ τῆς Ἡλείας ὑπὸ τὸ φῶς τῆς χριστιανικῆς πίστεως, Ἀθήναι 1981, σ. 17.

[43.](#) Ὡς μαναδυναμοῦχο ἀντικείμενο θεωρεῖται «κάθε τί τὸ μέγα, τὸ θαυμαστὸν, τὸ νέον, τὸ ἐκπλήττον, τὸ τρομάζον, τὸ ἄηθες». Προέκυψε δὲ ὁ ὅρος ἀπὸ τῆ λέξη *mana* τῆς γλώσσας τῶν πρωτογόνων τῆς Ὠκεανίας, μὲ τὴν ὁποία χαρακτηρίζεται ἡ ἑκτακτὴ δύναμη, τὴν ὁποία θεωρεῖται ὅτι ἐμπεριέχουν τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ. Βλ. σχετικὰ Φιλιππίδης Λ., Πρωτογόνων θρησκευτικὴ ζωὴ, Ἀθήναι 1964, σ. 32.

[44.](#) Βλ. Frazer J., *Tabou et les périls de l'âme*. Paris 1927. σσ. 255 κ.έ. Spier J., «Medieval Byzantin magical Amulets and their tradition». *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 56(1993), σσ. 25-62.

[45.](#) Μ. Ἀθανάσιος, *Ἀποσπάσματα*. ΒΕΠΕΣ 33, σ. 213 : «Τὰ γὰρ περιάπτα καὶ αἱ γοητεῖαι μάταια βοηθήματα ὑπάρχουσιν. Εἰ δὲ τις αὐτοῖς κέχρηται, γινωσκέτω τοῦτο σαφῶς, ὅτι ἑαυτὸν ἐποίησεν ἀντὶ πιστοῦ ἄπιστον, ἀντὶ δὲ Χριστιανοῦ ἔθνικόν, ἀντὶ δὲ συνετοῦ ἀσύνητον, ἀντὶ δὲ λογικοῦ ἀλόγιστον. Καταντλεῖ γὰρ σοὶ γραῦς διὰ κ' ὀβολοὺς, ἢ τετάρτην οἴνου ἐπαοιδὴν τοῦ ὄφεως· καὶ σὺ ἔστηκας ὡς ὄνος χασμῶμενος, φορῶν δὲ ἐπὶ τὸν αὐχένα τὴν ῥυπαρίαν τῶν τετραπόδων, παρακρουσάμενος τὴν σφραγίδα τοῦ σωτηρίου σταυροῦ. Ἦν σφραγίδα οὐ μόνον νοσήματα δεδοίκασιν, ἀλλὰ καὶ πᾶν τὸ στίφος τῶν δαιμόνων φοβεῖται καὶ τέθηπεν. Ὅθεν καὶ πᾶς γόης ἀσφράγιστος ὑπάρχει». Κανὼν ΛΣΤ΄ τῆς ἐν Λαοδικεῖα Συνόδου: «Οὐ δεῖ Ἱερατικούς ἢ κληρικούς... ποιεῖν τὰ λεγόμενα φυλακτῆρια, ἅτινα ἐστὶ δεσμοτῆρια τῶν ψυχῶν αὐτῶν, τοὺς δὲ φοροῦντας ρίπτεισθαι ἐκ τῆς Ἐκκλησίας ἐκελεύσαμεν». Ράλλης- Ποτλῆς, μν. ἔργ., τόμ. Γ, σ. 203. Πρβλ. ΞΑ΄ Κανὼνα τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου. Ράλλης- Ποτλῆς, μν. ἔργ., τόμ. Β, σ. 442. Γιά περισσότερες μαρτυρίες βλ. Παρασκευοπούλου, Τὰ φυλακτὰ, σσ. 153-157.

[46.](#) Γιά τὰ κριτήρια ἐπιλογῆς τῶν εἰδῶν αὐτῶν βλ. Παρασκευόπουλος, Τὰ φυλακτὰ, σ. 88 ἐξ. Πέραν, ὁμως, τῶν εἰδῶν αὐτῶν ἐνίοτε ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ δηλητήρια, γιὰ τὸ κατέληξε ἡ λέξη μάγος νὰ εἶναι συνώνυμος τοῦ φαρμακός. Γιά τὴν νομικὴ ἀντιμετώπιση αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῶν μάγων-φαρμακῶν βλ. Τρωϊάνος Σ., «Ἀπὸ τῆ μαγεία στὴν παρα-εκκλησιαστικὴ μαγεία». *Σύναξη* 67(1998), σσ. 37-39.

[47.](#) Βλ. Παρασκευόπουλος, Τὰ φυλακτὰ, σ. 115 ἐξ.

[48.](#) Βλ. Παρασκευόπουλος, Τὰ φυλακτὰ, σσ. 153-159.

[49.](#) Γεδεῶν Μ., «Ἀρσενίου καὶ Διονυσίου Νομοκάνων ἐκ Γεθσημανῆ», στο *Ἀρχεῖον ἐκκλησιαστικοῦ καὶ κανονικοῦ Δικαίου*, 5, (1950), σ. 11: «Βλέπε καὶ τοῦτο πνευματικέ, ὅτι πολλαῖς τῶν γυναικῶν λαμβάνουν τὴν θεῖαν κοινωνίαν καὶ ἐνώνουν αὐτὴν μετὰ ὕδατος, καὶ κολυμβοῦν μετ' ἐκεῖνο καὶ τοῦτο τὸ κάμνουν διὰ νὰ ταῖς ἀγαποῦν οἱ ἄνδρες». Delatte Ar., *Anecdota Atheniensia*, τόμ. I-II, *Textes grecs inédits relatifs à l'histoire des religions*, Liège - Paris 1927, σ. 83: «Βάλε τὸ ἀντιμήνσιον πού λειτουργοῦσιν καὶ βαρ' το'ς τὴν κεφαλὴν τοῦ δημένου, καὶ φεύγουσιν οἱ δαίμονες καὶ τὸ δῆμαν ἀπὸ τὸν δημένον, (καὶ λέγε) ὅτι δῆμαν νὰ ἀναλυθῆσεται ἀνθρώπου μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ λύεται».

[50.](#) Delatte, *Anecdota Atheniensia*, σ. 83 : «Εἰς λῶμαν ἀνθρώπου. Βάλε τὸ ἀντιμήνσιον πού λειτουργοῦσι καὶ βαρ' το'ς τὴν κεφαλὴν τοῦ δημένου, καὶ φεύγουσιν οἱ δαίμονες καὶ τὸ δῆμαν ἀπὸ τὸν δημένον, (καὶ λέγε)

ὅτι δῆμαν νά ἀναλυθῆσεται ἀνθρώπου μέ τήν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ λύεται».

51. Κορακίδης Ἀλ., Ἰωάσαφ Ἐφέσου(+1453)(Ἰωάννης Βλαδύντερος), Βίος, ἔργα διδασκαλία, Ἀθήνα 1992, σ. 238: «Ἐρώτησις: Εἰ ἔστιν ἁμαρτία γοητεύειν πληγὰς ἢ ὀθόνας τιθέναι ἐπάνω τῶν πληγῶν. Ἀπόκρισις: Τοῦτο παντελῶς ἀλλότριον ἐν χριστιανῶν. Εἰ γάρ καί ὀνόματα ἁγίων ἐπιλέγουσιν ἐν τῇ γοητεία, ἀλλά πρὸς ἀπάτην ἐξεῦρεν τοῦτο ὁ διάβολος, κατὰ μικρόν ἀπάγων τοὺς χρωμένους ἀπὸ Θεοῦν καί πρὸς ἑαυτὸν μεθιστῶν. Τοὺς γοῦν τοιούτους οἱ νόμοι ἀφειδῶς κολάζουσιν. Ὅμοίως καί τοὺς φυλακτὰ ποιούντας καί τοὺς ταῦτα βαστάζοντας κανονίζουσι οἱ ἅγιοι πατέρες μὴ κοινωνῆσαι ἐπὶ χρόνοις πέντε καί μετανοίας τριακοσίας(τ). Τό αὐτό ἐστι καί ἐπὶ τῶν ποιούντων τὰς λεγομένας πεντάλφας καί διδόντων ἀνθρώποις ἢ κτήνεσιν δι' ἴασιν λύσεως».

52. Γιά μιά σφαιρική θεώρηση τοῦ θέματος βλ. ἰδιαίτερα: Παρασκευοπούλου Γερμ., (Ἀρχιμ.-Νῦν Μητροπολίτου Ἡλείας), Αἰ ἐν Ἡλεία μαγικαὶ ἐπωδαί (Τά ξόρκια) ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου Ποιμαντικῆς, Πύργος 1976.

53. Βλ. ΞΑ' Κανόνα τῆς Πενθέκτης. Σχολιάζοντας τόν κανόνα αὐτό ὁ Βαλσαμών γράφει χαρακτηριστικά: «Γητευτὰς δέ πόσους ἂν ἴδοις, λέγοντας θεῖα τινα ψαλμωδήματα καί μεμνημένους καί ὀνομάτων μαρτυρικῶν, ἢ καί αὐτῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου; ἅ πάντα οἱ θεοφόροι πατέρες καί τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλοι φεύγειν διορίζονται, καί μᾶλλον τῶν ἄλλων ὁ θεῖος Χρυσόστομος, λέγων εἰς τοὺς Ἀνδριάντας ταῦτα ρητῶς : Οὐ περίαιπα δέ μόνον, ἀλλά καί ἐπωδάς αὐτῶν περιάγεις, γραῖδια μεθύοντα καί παραπαίοντα εἰς τὴν οἰκίαν σαυτοῦ εἰσάγων, καί οὐκ αἰσχύνῃ, οὐδ' ἐρυθριᾷς μετὰ τοσαύτην φιλοφροσύνην πρὸς ταῦτα ἐπτοημένους· καί τό χαλεπώτερον τῆς ἀπάτης, ὅταν καί παραινόμενος ταῦτα μὴ ποιεῖν, δοκῶν ἀπολογεῖσθαι φῆς· Χριστιανὴ ἐστὶν ἡ γυνὴ ἢ ταῦτα ἐπάδουσα καί οὐδέν ἕτερον φθέγγεται, ἢ τό τοῦ Θεοῦ ὄνομα. Διά τοῦτο μὲν οὖν αὐτὴν μάλιστα μισῶ καί ἀποστρέφομαι, ὅτι τοῦ Θεοῦ τῷ ὀνόματι κατακέχρηται, ὅτι, λέγουσα χριστιανὴ εἶναι, τὰ τῶν ἐλλήνων ἐπιδείκνυται. καί γάρ οἱ δαίμονες τῷ τοῦ Θεοῦ ὀνόματι ἐφθέγγοντο, ἀλλ' ἦσαν δαίμονες. Καί οὕτως ἔλεγον πρὸς τόν Χριστόν· Οἶδαμέν σε τίς εἶ, ὁ ἅγιος τοῦ Θεοῦ· καί ὁμως ἐπεστόμισεν αὐτούς καί ἀπῆλασεν». Ράλλης- Ποτλῆς, μν. ἔργ., τόμ. Β, σ. 444-445. Πρβλ. Ματθαίου Βλάσταρη, Σύνταγμα κατὰ Στοιχεῖον, Ράλλης- Ποτλῆς, μν. ἔργ., τόμ. ΣΤ, σ. 357.

54. Παρασκευοπούλου, Αἰ ἐν Ἡλεία μαγικαὶ ἐπωδαί, σ.146.

55. Κυριακίδης Στλπ., Ἑλληνική Λαογραφία. Μέρος Α', Ἀθήναι 1923, σ. 98 :»Ἐκ τῶν ἐθνικῶν ἢ χρῆσις τῶν ἐπωδῶν εἰσηλθεν ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ ἐξορκισμοῦ καί τῶν εὐχῶν καί εἰς τοὺς χριστιανούς, ὑπῆρχε δέ κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικούς χρόνους ἰδιαίτερα τάξις ἐξορκιστῶν, οἵτινες εἶχον τὴν δύναμιν διὰ τῶν ἐπωδῶν αὐτῶν νά ἐκβάλλουν δαίμονας καί νά θεραπεύουν ἀσθενείας. Τόση δέ ἦτο ἡ πίστις εἰς τὴν δύναμιν τῶν ἐπωδῶν, ὥστε καί πατέρες τῆς Ἐκκλησίας νηφάλιοι καί φιλοσοφικώτατοι, ὡς π.χ. ὁ Ωριγένης, οὐ μόνον ἀναγνωρίζουν τὴν δύναμιν τῶν λέξεων αὐτῶν, ἀλλά καί πλάττουν τοιαύτας, στηριζομένας εἰς τὴν δύναμιν τῶν χριστιανικῶν ὀνομάτων πρὸς χρῆσιν τῶν χριστιανῶν. Οἱ ἐξορκισμοὶ τοῦ βαπτίσματος, οἱ εἰς τόν Μ. Βασίλειον ἀποδιδόμενοι ἀφορκισμοί, καί αἱ ποικίλαι εὐχαὶ εἶναι συνέχεια τῶν ἐπωδῶν ἐντὸς τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας».

56. Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας, Πρὸς Ἐφεσίους XIII. ΒΕΠΕΣ 2, σσ. 266-267: «Σπουδάσετε οὖν πυκνότερον συνέρχεσθαι εἰς εὐχαριστίαν θεοῦ καί εἰς δόξαν. Ὅταν γάρ πυκνῶς ἐπὶ τὸ αὐτὸ γίνεσθε, καθαιροῦνται αἱ δυνάμεις τοῦ σατανᾶ, καί λύεται ὁ ὄλεθρος αὐτοῦ ἐν τῇ ὁμονοίᾳ ὑμῶν τῆς πίστεως».

57. Βλ. Φίλιας Γ., «Πηγές καί ἐξέλιξη τῶν ἐξορκιστικῶν εὐχῶν γιὰ τοὺς «ἐνεργουμένους ἀπὸ ἀκάθαρτα πνεύματα» ». Σύναξη 67(1998), σσ. 92-94. Πρβλ. Brouette E., “ La civilisation chrétienne du XVIe s. devant le problème satanique », Satan (Études Carmélitaines), Paris 1948, σσ. 352-359.

58. Βλ. Νικολαΐδης Ἀπ., Ἡ κοινωνικὴ δυναμικὴ τῶν ἐορτῶν. Κοινωνικὴ προσέγγιση τοῦ ὀρθοδόξου ἐκκλησιαστικοῦ ἐορτολογίου, Ἀθήναι 1998, σσ. 250-255. Γιανναρᾶς Χρ., Ἐορτολογικὰ παλινωδούμενα, Ἀκρίτας Ἀθήνα 1999.

59. Εἰς τὰ Θεοφάνεια , Λόγ. 38,4.ΒΕΠΕΣ 60, σ. 65.

60. Mossay J., Les fetes de Noël et d'Épiphanie d'après les sources littéraires cappadociennes du ive siècle. Textes et Études liturgiques 3. Abbaye du Mont César. Louvain 1965.

61. Πολίτης Ν., Λαογραφικά Σύμμεικτα Β., Έν Αθήναις 1921, σ. 148, 6. Τοῦ ἴδιου, «Ὁ ἥλιος κατά τούς δημῶδεις μύθους». Λαογραφικά Σύμμεικτα, τόμ. Β΄, (Κέντρο Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λογογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), Ἀθῆναι 1975, σσ. 130-183. Λουκάτος, Τά καλοκαιρινά, σ. 95.

62. Ράλλης- Ποτλῆς, μν. ἔργ., τόμ. Β, σ. 448:»Τάς οὕτω λεγομένας καλάνδας καί τά λεγόμενα Βοτά καί τά λεγόμενα Βρουμάλια καί τήν ἐν τῇ πρώτῃ τοῦ Μαρτίου μηνός ἡμέρα ἐπιτελουμένην πανήγυριν καθάπαξ ἐκ τῆς τῶν πιστῶν πολιτείας περιαιρεθῆναι βουλόμεθα. Ἀλλά μήν καί τάς τῶν γυναιῶν δημοσίας ὀρχήσεις, ὡς ἀσέμνους καί πολλήν λύμην καί βλάβην ἐμποιεῖν δυναμένας, ἔτι μήν καί τάς ὀνόματι τῶν παρ' Ἑλλήσιν ψευδῶς ὀνομασθέντων θεῶν ἢ ἐξ ἀνδρῶν, ἢ γυναικῶν γινομένας ὀρχήσεις καί τελετάς, κατά τι ἔθος παλαιόν, καί ἀλλότριον τοῦ τῶν χριστιανῶν βίου, ἀποπεμπόμεθα, ὀρίζοντες, μηδένα ἄνδρα γυναικεῖαν στολήν ἐνδιδύσκεσθαι, ἢ γυναῖκα τήν ἀνδράσιν ἀρμόδιον. Ἀλλά μήτε προσωπεῖα κωμικά, ἢ σατυρικά ἢ τραγικά ὑποδύεσθαι· μήτε τό τοῦ βδελυκτοῦ Διονύσου ὄνομα, τήν σταφυλήν ἐκθλίβοντας ἐν ταῖς ληνοῖς, ἐπιβοᾶν· μηδέ τόν οἶνον ἐν τοῖς πίθους ἐπιχέοντας γέλωτα ἐπικινεῖν, ἀγνοίας τρόπῳ ἢ ματαιότητος, τά τῆς δαιμονιώδους πλάνης ἐνεργοῦντας. Τούς οὖν ἀπό τοῦ νῦν τι τῶν προειρημένων ἐπιτελεῖν ἐγχειροῦντας, ἐν γνώσει τούτων καθισταμένους, τούτους, εἰ μὲν κληρικοί εἶεν, καθαιρεῖσθαι προστάσσομεν· εἰ δέ λαϊκοί ἀφορίζεσθαι».

63. Κανὼν ξε΄: «Τάς ἐν ταῖς νουμηνίαις ὑπό τινων πρό τῶν οἰκείων ἐργαστηρίων, ἢ οἴκων ἀναπτομένας πυρκαϊάς, ἄς καί ὑπεράλλεσθαι τινες κατά τι ἔθος ἀρχαῖον ἐπιτηροῦσιν, ἀπό τοῦ παρόντος καταργηθῆναι προστάσσομεν. Ὅστις οὖν τοιοῦτόν τι πράξῃ, εἰ μὲν κληρικός εἴη, καθαιρεῖσθω· εἰ δέ λαϊκός ἀφορίζεσθω. Γέγραπται γάρ ἐν τῇ τετάρτῃ τῶν Βασιλειῶν· Καί ὠκοδόμησεν Μανασσῆς θυσιαστήριον πάσῃ τῇ στρατιᾷ τοῦ οὐρανοῦ, ἐν ταῖς δύο αὐλαῖς οἴκου Κυρίου, καί διήγαγεν τά τε τέκνα αὐτοῦ ἐν πυρί, καί ἐκκληδονίζετο καί οἰωνίζετο καί ἐποίησεν ἐγγαστριμύθους καί γνώστας ἐπλήθυνε καί ἐπλήθυνε τοῦ ποιῆσαι τό πονηρόν ἐνώπιον Κυρίου, τοῦ παροργίσει αὐτόν (Β΄ Βασ. 21,5-6)». Ράλλης- Ποτλῆς, μν. ἔργ., τόμ. Β, σ. 448.

64. Βλ. Λουκάτος, Τά καλοκαιρινά, σσ. 18-29.

65. Βλ. Λουκάτος, Τά καλοκαιρινά, σσ. 43-53.

66. Γιά τή θρησκευτική σημασία τῆς μέ βάσει τά ἀστρονομικά φαινόμενα μέτρησης τοῦ χρόνου βλ. ἰδιαίτερα: Θεοδοσίου Στρ.-Δανέζης Μαν., Ἡ Ὀδύσσεια τῶν ἡμερολογίων. Τόμ. Α: Ἀναζητώντας τίς ρίζες τῆς γνώσης. Τόμ Β: Ἀστρονομία καί παράδοση, Ἐκδόσεις Δίαυλος, Ἀθήνα 1995.

67. Κατά τόν Ζωναρᾶ «Κληδῶν (=φήμη, εἶδηση καί κατ' ἐπέκταση φωνή ἐκλαμβανόμενη ὡς οἰωνός, μαντεία) λέγεται τό διά τινων σημείων ζητεῖν γνῶναι, εἰ μέλλοι τις εὐπραγεῖν ἢ δυσπραγεῖν, οἷα καί νῦν ποιοῦσιν τινες, θέλοντες τήν τύχην τήν ἰδίαν καταμαθεῖν· καί οἰωνίζετο· οἰωνισμός δέ ἐστίν τό ἐπιτηρεῖν τάς τῶν ὀρνέων πτήσεις· οἰωνοί γάρ τά ὄρνεα λέγονται· καί τάς αὐτῶν κλαγγάς, καί τοιαῦτα τινα, ἃ καί οἰωνοσκοπία παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν ὀνομάζοντο, καί ἐν τάξει τιμῆς μεγίστης ἢ οἰωνοσκοπική παρὰ Ρωμαίοις λελόγιστο». Ράλλης- Ποτλῆς, μν. ἔργ., τόμ. Β, σ. 457.

68. Λουκάτος, Τά καλοκαιρινά, σσ. 43-49.

69. Εἶναι ἐνδεικτικό ἐπ' αὐτοῦ τό μοιρολόγι μιᾶς μάνας, πού πνίγηκε τό παιδί της στή θάλασσα τῶν Κυθῆρων: «Ἄγιε Δημήτρη ἀφέντη μου, δέ σέ δοξολογήσαμε; Δέ σέ δοξάσαμε ποτέ; δέ σοῦ ἔφερ' ὁ Δημήτρης μου τρία ἀσημοκάντηλα, χρυσόνε πολυέλαιο καί μανουάλια τέσσερα; Γιά δέν ἐβοήθησες καί σύ μες' στοῦ Τσιρίγου τό νησί, ὄντ' ἄστραψε καί βρόντηξε κι ἀστροπελέκι ἔπεσε κι ἀναθεοῦθη ἡ θάλασσα»; Μέγας, Ἑλληνικές Ἑορτές, σ. 18.

70. Χρυσόστομος, Σύνοψις τῆς Παλαιᾶς τε καί Καινῆς... PG 56, 313: «Καινή Διαθήκη λέγεται ἀπό τοῦ χρόνου καί ἀπό τῆς φύσεως τῶν ἐν αὐτῇ γενομένων, ὅτι πάντα ἀνεκαινίσθη, καί πρῶτον ἄνθρωπος, δι' ὃν τά πάντα, ...καί καινός νόμος ἐδόθη, καιναί ἐντολαί, καινή ἢ χάρις διά τοῦ λουτροῦ, καινός ἄνθρωπος, καιναί ἐπαγγελίαι... Οὐκέτι γάρ ἐκεῖνα τά σωματικά, πρόβατον καί αἷμα καί κνῖσα καί κόπρος, ἀλλ' ἡ λογική καί ἐνάρετος λατρεία».

71. Μ. Βασίλειος, Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος 18.45. ΒΕΠΕΣ 52, σ. 269. Μ. Ἀθανασίου, Ἀμφιβαλλόμενα, Πρός Ἀντίοχον ἄρχοντα, Ἀπόκρ. 39.ΒΕΠΕΣ 35,111: «Οὐχ ὡς θεοῦς προσκυνοῦμεν τάς εἰκόνας οἱ πιστοί· μή γένοιτο! ὡς οἱ Ἕλληνες· ἀλλά μόνον τήν σχέσιν καί τήν ἀγάπην τῆς ψυχῆς ἡμῶν τῆς πρὸς τόν χαρακτήρα

τῆς εἰκόνας ἐμφανίζομεν· ὅθεν πολλάκις τοῦ χαρακτήρος λειανθέντος, ὡς ξύλον ἀργόν, λοιπόν, τὴν ποτε εἰκόνα καίομεν».

72. Ἰωάννη σπαθαρίῳ. PG 99, 962 ιζ': «Θεῖόν τι δρᾶμα ἀκηκοότες πεπρακέναι σου τὴν κυριότητα τεθουμάκαμεν ἐπὶ τῇ μεγάλῃ σου ὡς ἀληθῶς πίστει, ἄνθρωπε τοῦ θεοῦ. φασὶ γὰρ ὁ διδάξας χρήσασθαι σε τῇ ἱερᾷ εἰκόνι τοῦ μεγαλομάρτυρος Δημητρίου ἀντὶ ἀναδόχου τινὸς καὶ οὕτως ἐπιτελέσαι τὸ φῶτισμα τοῦ θεοφυλάκτου σου τέκνου. καὶ ὦ τῆς πεποιθήσεως· οὐδὲ ἐν τῷ Ἰσραὴλ εὔρον τοσαύτην πίστιν ὁ Χριστὸς οὐ μόνον τότε τῷ ἑκατοντάρχη δοκῶ ἐπιφθέγξασθαι, ἀλλὰ καὶ σοὶ ἄρτι τῷ ἐφαμίλλῳ τῇ πίστει. εὔρατο τοίνυν ἐκεῖνος ὁ ἐπεζήτησεν, ἐπέτυχες καὶ τὸς οὐ πέποιθας. ἐκεῖ τὸ θεῖον πρόσταγμα ἀντὶ τῆς σωματικῆς παρουσίας, κἀνταῦθα ἢ σωματικῆ εἰκὼν ἀντὶ τοῦ πρωτοτύπου· ἐκεῖ συμπαρήν τῷ λόγῳ ὁ μέγας λόγος ἀοράτως τῇ θεότητι τὸ παράδοξον τῆς ἰάσεως ἐργασάμενος, κἀνταῦθα δὲ συνῆν ὁ μεγαλομάρτυς πνεύματι τῇ οἰκείᾳ εἰκόνι τὸ βρέφος δεχόμενος. Ἀλλὰ βεβήλοις μὲν ἀκοαῖς καὶ ἀπίστοις ψυχαῖς ταῦτα ἀπαράδεκτα ὡς ἄπιστα, καὶ μάλιστα τοῖς εἰκονομάχοις, τῇ δὲ σῆ εὐσεβείᾳ ἐναργῆ τὰ γνωρίσματά τε καὶ ὑποδείγματα πεφανέρωται. τί γὰρ τῷ θεῷ ἀδυνατεῖ παρέχειν τοῖς πιστεύουσιν; καὶ πῶς οὐχὶ ἐν τῇ εἰκόνι ὁ εἰκονιζόμενος ὁμωνύμως ὁρᾶται τε καὶ εἶναι πιστεύεται;».

73. Τσουρδιοῦ Γ., «Ἡ παναγία ὡς νονά», Σύναξη 67(1998), σσ. 95-96.

74. Στρατηγόπουλος Κ., (Πρωτ/ρος), «Ἡ συνάντηση μετὰ τὴν μαγεία τῶν πολιτισμῶν». Σύναξη 67(1998), σσ. 53-55.

75. Σύγχρονα Λαογραφικά, σσ. 105-110.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἀναγνωστόπουλος Ἰ., Ὁ θάνατος καὶ ὁ κάτω κόσμος στὴ δημοτικὴ ποίηση (Ἑσχατολογία τῆς δημοτικῆς ποίησης). Διδακτορικὴ διατριβή. Ἀθήναι 1984.

Armand Delatte, Anecdota Atheniensiæ , I,II, Textes grecs inédits relatifs à l' histoire des religions , Liège-Paris 1927.σ. 8

Danielou J., Mythes paiens, mystere chrétien. Encyclopédie du Catholique au XXe sicle. Fayard, Je sais- je crois, Paris 1966.

Danielou J., Ἁγία Γραφή καὶ λειτουργία. Ἡ βιβλικὴ θεολογία τῶν μυστηρίων καὶ τῶν ἐορτῶν κατὰ τοὺς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας.Κέντρο βιβλικῶν μελετῶν «Ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς», Ἀθήνα 1981.

Dmitriewskij, Opisanie II,

E.Brouette, “ La civilisation chrétienne du XVIe s. devant le problème satanique » , Satan (Études Carmélitaines), Paris 1948, 352-359.

Godwin J., Μυστηριακές θρησκευτικὲς τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Μετάφραση Παναγιώτῃ Χιωτέλῃ. Ἰνστιτούτο τοῦ βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα, Ἀθήναι 41996.

J.Spier, Medieval Byzantin magical Amulets and their tradition.Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 56(1993),25-62.

M.Th. Fögen, Die Enteignung der Wahrsager.Studien zum Kaiserlichen Wissenmonopol in der Spätantike, Frankfurt a.M. 1993, σ. 43,.

Mircea Eliade, Εἰκόνες καὶ σύμβολα ,Ἐκδ. Ἀρσενίδης , Ἀθήνα 1994, σ. 48.

Morris J.,Ταφικὰ τελετουργικὰ ἔθιμα καὶ κοινωνικὴ δομὴ στὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα. Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης. Ἡράκλειο 1997.

Nilsson M., Ἑλληνικὴ λαϊκὴ θρησκεία. Μετάφραση Ἰ. Θ. Κακριδῆ. Ἀθήνα 1979.

- Tamara Talbot Rice, 'Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος τῶν βυζαντινῶν. Ἐκδ. Παπαδήμα, Ἀθήνα 1988, σ 211.
- Βέλλας, Ἀρχαιολογία, 176
- Βέλλας, Ὁρησκευτικές προσωπικότητες Α 1, 131.
- Γανωτής Κ., Ἡ ἀνεπάρκεια τῆς εἰδωλολατρικῆς θεολογίας τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων. Ἀπό τόν Ὁρφέα μέχρι τόν Πλάτωνα. Ἐκδοση Ἱερᾶς Μητροπόλεως Πειραιῶς. Πειραιᾶς 2002.
- Γιάγκου Θ., Κανόνες καί λατρεία. Θεσσαλονίκη 2001.
- Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης, Χριστοθήθεια τῶν χριστιανῶν, Ἐκδ. Β. Ρηγόπουλος Θεσσαλονίκη 1984, σ. 16.
- Γιούλτσης Β., Κοινωνιολογία τῆς θρησκείας. Ἐκδόσεις Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1996.
- Δευτεραῖος Ἅγ., Ὁ ἄρτος κατά τήν γέννησιν καί τήν τελευτήν. Ἡ συμβολική καί μαγική χρῆσις του ὑπό τῶν νεωτέρων ἐλλήνων. Ἀθήναι 1979.
- Ἡ Καθημερινή – Ἑπτὰ ἡμέρες, Οἱ 12 μῆνες. Τόμ. ΜΖ' Χειμῶνας, τόμ. ΜΗ' Ἀνοιξη, τόμ. ΜΘ' Καλοκαίρι, τόμ. Ν' Φθινόπωρο. Ἀθήναι 2002.
- Θανάτσης Γιώργος, Ἀραβῶνες καί γάμοι μικρῆς ἡλικίας. Λαογραφική ἐξέταση. Διδακτορική διατριβή, Ἀθήνα 1983.
- Θεοδοσίου Σ.- Δανέζης Μ., Ἡ ὀδύσσεια τῶν ἡμερολογίων. Τόμ. Α: Ἀναζητώντας τίς ρίζες τῆς γνώσης. Τόμ. Β: Ἀστρονομία καί παράδοση. Ἐκδόσεις Δίαυλος, Ἀθήναι 1995.
- Θεοδοσίου Σ.- Δανέζης Μ., Στά ἵχνη τοῦ Ι.Χ.Θ.Υ.Σ. Ἀστρονομία, Ἱστορία, Φιλοσοφία. Ἐκδόσεις Δίαυλος, Ἀθήναι 2000.
- Θερμός Β. (Πρωτ/ρος), Το ξεχασμένο μυστήριον, Ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθήνα 2003.
- Kurtz d.- Boardman J., Ἐθίμα ταφῆς στόν ἀρχαῖο ἐλληνικό κόσμον.
- Καργάκος Σ., Ὀλυμπία καί ὀλυμπιακοί ἀγῶνες. Ἰ. Σιδέρης, Ἀθήναι 2001.
- Καριώτογλου Ἀλ., Ὁ παγανισμός στό χριστιανισμό. Σύναξη 67(1998)
- Καρπεντερ Ε., Παγανισμός καί χριστιανική θρησκεία. Μετάφραση Μαργαρίτα Ζαχαριάδου. Ἐκδόσεις Περίπλους, Ἀθήνα 2002.
- Καρυώτογλου Ἀλ., Ὁ παγανισμός στό χριστιανισμό. Σύναξη 67(1998), σελ. 46-52.
- Κεσελόπουλος Ἀνέστ., Ἡ λειτουργική παράδοση στόν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη. Ἐκδόσεις Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2000.
- Κεφαλληνιάδης Ν.Α., Ἡ λατρεία τῆς Παναγίας στήν Ἑλλάδα, μέσα ἀπό δημοτικά καί λαϊκά τραγούδια. (Λαογραφία-Παράδοση 24) Ἐκδόσεις Φιλιπότη, Ἀθήνα 1997.
- Κορακίδης Ἀλ., Ἰωάσαφ Ἐφέσου(+1453)(Ἰωάννης Βλαδύντερος), Βίος, ἔργα διδασκαλία, Ἀθήνα 1992, σ. 238.
- Κουκουλές Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, τὰ Λαογραφικά
- Κυριακίδης Στίλπ, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ὡς λαογράφος.

Κυριακίδης Στίλπ., Λαογραφία , τόμ. ΙΑ, σσ., 634-641:

Κυριακίδης Στίλπ., Λαογραφία, τ. ΙΒ, σ. 142.

Κυριακίδης Στίλπ., Έλληνική Λαογραφία.ΜέροςΑ

Αλεξιάδης Μ.(έπιμ.), Εισαγωγή στη λαογραφία. (Φάκελος βιβλιογραφικού υλικού). Αθήναι 2000.

Λουκάτος Δ., Έκκλησιαστικές φράσεις στη νεοελληνική γλώσσα.Σύναξη 15(1985), σσ. 33-38. Πρβλ. Νέα Έστία 20(1936).

Λουκάτος Δ., Πασχαλινά και της άνοιξης.Λαογραφία-Παράδοση 2. Έκδόσεις Φιλιππότη Αθήνα 31995.

Λουκάτος Δ., Σύγχρονα Λαογραφικά.Λαογραφία-Παράδοση 30. Έκδόσεις Φιλιππότη Αθήνα 22003.

Λουκάτος Δ., Συμπληρωματικά του χειμώνα και της Άνοιξης. Λαογραφία-Παράδοση 54. Έκδόσεις Φιλιππότη Αθήνα 1985.

Λουκάτος Δ., Τά καλοκαιρινά.Λαογραφία-Παράδοση 3. Έκδόσεις Φιλιππότη Αθήνα 21992.

Λουκάτος Δ., Τά φθινοπωρινά.Λαογραφία-Παράδοση 4. Έκδόσεις Φιλιππότη Αθήνα 21995.

Λουκάτος Δ., Χριστουγεννιάτικα και των γιορτών.Λαογραφία-Παράδοση 1. Έκδόσεις Φιλιππότη Αθήνα 21984.

Μαγεία και Χριστιανισμός. Εισηγήσεις εις τό Θεολογικόν Συνέδριον Ί. Μητροπόλεως Ήλειας, 22-23 Φεβρουαρίου 1992. Έκδοσις Ί. Μητροπόλεως Ήλειας, Αθήναι 1993.

Μέγας Γ., Εισαγωγή εις την λαογραφίαν. Έκδοσις τρίτη, Αθήναι 1975.

Μέγας Ό Μιχαήλ Ψελλός ως λαογράφος. Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών ΚΓ 1953, σς. 99-109

Μέγας Γ., Έλληνικές γιορτές και έθιμα της λαϊκής λατρείας. Τρίτη έκδοση στη Δημοτική, Έστία, Αθήναι 2003, σσ. 302.

Μερακλής Μ., Κοινωνική συγκρότηση. Έλληνική λαογραφία. Α΄ τόμος . Έκδόσεις Όδυσσέας, Η΄ Έκδοση, Αθήνα 1998.

Μήνη Χ., Νεοπαγανισμός. Η αναγέννηση της αρχαίας θρησκείας. Έκδόσεις Αρχέτυπο, Αθήναι 2000. Ίνστιτούτο του βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα, Αθήναι 1994.

Μολινός Στρ., Τά λαογραφικά του Δωδεκάμηνου. Λαογραφία-Παράδοση 18. Έκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1993.

Νικολαΐδης Απόστολος, Η κοινωνική δυναμική των έορτών. Κοινωνική προσέγγιση του όρθοδόξου έκκλησιαστικού έορτολογίου, Αθήναι 1998

Νικολάου Ν., Ό μεγάλος άγιασμός των Φώτων μέσα από τά άγιωτικά κείμενα. Λαογραφία και λογοτεχνία. Έκδόσεις Γρηγόρη Αθήνα 2003.

Ξυδιās Β., Οι Έλληνες ξανάρχονται.Σύναξη 69(1999), σσ. 5-22.

Παπαδόπουλος Κ. (Πρωτ/ρος), Τό μαγικό στοιχείο στη χριστιανική λατρεία. Σύναξη 67(1998), σελ. 27-29.

Παρασκευοπούλου Γερμ., (Άρχιμ.-Νϋν Μητροπολίτου Ήλειας), Αί έν Ήλεία μαγικά έπωδαί (Τά ξόρκια) έξ έπόψεως όρθοδόξου Ποιμαντικής. Πύργος 1976.

Παρασκευοπούλου Γερμ., (Άρχιμ.-Νϋν Μητροπολίτου Ήλειας), Τά φυλακτά της Ήλειας υπό τό φως της

χριστιανικῆς πίστεως, Ἀθήναι 1981.

Πολίτης Ν., Ὁ ἥλιος κατὰ τοὺς δημῶδεις μύθους . Λαογραφικά Σύμμεικτα Β΄ 1975. Κέντρο Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας, σσ. 130-183

Πολίτης Ν., Λαογραφικά Σύμμεικτα Β., Ἀθήνα 1921, σ. 1948, 6.

Σκαλτσῆς Π., Ὁ λαός ὡς πλήρωμα στή Θεία Λειτουργία, στό «Ἀναλόγιον», Τριμηνιαία ἔκδοση Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σερβίων καί Κοζάνης 5, Καλοκαίρι 2003, σ. 54-.

Σμέμαν Ἀλ.(Πρωτ/ρος), Ἡ Ἐκκλησία προσευχομένη. Εἰσαγωγή στή λειτουργική θεολογία. Μετάφραση-ἐπιμέλεια π. Δημήτριος Τζέρπος. Ἀκρίτας 22003.

Στρατηγόπουλος Κ. , Ἡ συνάντηση μέ τήν μαγεία τῶν πολιτισμῶν.

Τζέρπος Δ.(Πρωτ/ρος), Ἡ ἀκολουθία τοῦ Νεκρωσίμου Εὐχελαίου.

Τζέρπος Δ.(Πρωτ/ρος), Λειτουργική Ἀνανέωση. Δοκίμια λειτουργικῆς ἀγωγῆς κλήρου καί λαοῦ. Ἐκδόσεις Τῆνος, Ἀθήναι

Τρωϊάνος Σ., Ἀπό τή μαγεία στήν «παρα-εκκλησιαστική μαγεία». Σύναξη 67(1998), σελ. 37-45.

Τσιουῆρος Γ., Ἡ Παναγία ὡς νονά. Σύναξη 67(1998), σελ. 95-96.

Φίλιας Γ. , Πηγές καί ἐξέλιξη τῶν ἐξορκιστικῶν εὐχῶν. Σύναξη 67(1998), σελ. 71-94.

Φιλιππίδου Λ., Πρωτογόνων θρησκευτική ζωή. Ἀθήναι 1964.

Ψυχογιοῦ Ἑλένη, Μαγεία καί ἑλληνική λαογραφία